

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГЛУЩЕНКО ІННА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 347.426.6:347.512:347.157(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ МАЛОЛІТНІМИ ТА
НЕПОВНОЛІТНІМИ ОСОБАМИ**

Спеціальність 081 – Право
Галузь знань 08 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 /І. В. Глущенко/

Науковий керівник: Слома Валентина Миколаївна, доктор юридичних наук,
професор

Тернопіль – 2025

АНОТАЦІЯ

Глущенко І. В. Відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право». Західноукраїнський національний університет. Тернопіль, 2025.

Дисертацію присвячено проблемі відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами.

Мета роботи – формування нових теоретичних положень щодо відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, та вироблення пропозицій, спрямованих на розвиток доктрини цивільного права та вдосконалення чинного законодавства України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у сфері відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами.

Предметом дослідження є національне законодавство України щодо відшкодування шкоди, нормативно-правові акти інших держав, теоретико-методологічні положення, концептуальні наукові підходи, а також судова практика про відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами.

У дисертації запропоновано концепцію «втрачених можливостей», яка застосовується у судовій практиці Європейського суду з прав людини щодо відшкодування шкоди, зокрема пропонується відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, прирівнювати до концепції «неповної компенсації у випадку непевності причинного зв'язку» у деліктних зобов'язаннях.

Окремо звертається увага, що суд має право на власний розсуд вирішити питання щодо використання майна малолітньої особи, яке їй належить, для відшкодування завданих збитків у разі, якщо батьки (усиновлювачі), опікуни або інші законні представники дитини є неплатоспроможними.

Встановлено, що усиновлювачі, опікуни та піклувальники, у тому числі прийомні батьки, у яких малолітня чи/та неповнолітня особа перебувала тривалий час на вихованні, зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану цими особами протягом загальних строків позовної давності після скасування усиновлення (опіки чи піклування) або усунення їх від виконання функцій опікуна чи піклувальника, у випадках недоведення, що шкода не є наслідком невиконання ними батьківських обов'язків.

Обґрунтовано тезу, що при завданні шкоди кількома малолітніми чи неповнолітніми особами, відшкодування (компенсація) здійснюється за принципом «розмір частки залежить від поведінки кожної малолітньої та/чи неповнолітньої особи як причини виникнення шкоди», адже в силу вікового, психологічного, психічного розвитку такі особи можуть діяти по-різному.

Обґрунтовано позицію, що за письмовою заявою – згодою потерпілої сторони або особи, яка за законом має право на відшкодування шкоди, суд на підставі рішення може дозволити одноразову виплату відшкодування шкоди із урахуванням матеріального становища заподіювача шкоди та можливості подальшої індексації цієї суми, в залежності від настання обставин, передбачених статтями 1203, 1204, 1208 ЦК України.

Доведено, що «справедлива сатисфакція» є особливою формою цивільно-правової відповідальності при завданні шкоди малолітніми чи неповнолітніми особами.

Удосконалено аргументи на користь висновку, що важливою функцією інституту деліктних зобов'язань є попереджувальна, адже завдання правових норм, що регулюють цивільні правопорушення, полягає не лише у матеріальному забезпеченні потерпілих, а й в попередженні нещасних випадків.

Аргументовано, що у системі деліктних зобов'язань насамперед визначаються сфера дії правової категорії зобов'язань в цілому та співвідношення окремих деліктних зобов'язань між собою зокрема. Для цього відбувається розмежування цілої групи зобов'язань на окремі підгрупи

за різними ознаками. Основу класифікації деліктних зобов'язань становлять: суб'єкти зобов'язань, об'єкти правопорушення, порядок відшкодування збитків тощо. Метою такої класифікації є визначення зв'язку загальних та спеціальних норм деліктного законодавства, а також виявлення специфіки окремих їх видів.

Удосконалено підхід до розуміння мотиву та мети при завданні шкоди малолітніми та/чи неповнолітніми особами. Вважається, що малолітні та неповнолітні особи, завдаючи шкоду не усвідомлюють або не до кінця усвідомлюють мету та мотив. У більшості випадків форма зовнішнього волевиявлення малолітніх та неповнолітніх осіб є неадекватною їх внутрішній волі, з огляду на можливість помилки у сприйнятті реальних загроз, а також в очікуванні певних результатів суб'єктами.

Набула подальшого розвитку позиція, що заклади освіти та/або особи, які здійснюють нагляд за малолітніми та/чи неповнолітніми особами на підставі договору, мають відповідати за недобросовісне виконання своїх обов'язків. Вважається, що обов'язки батьків та закладу освіти чи осіб, які здійснюють нагляд за малолітніми та неповнолітніми особами, є різними в силу того, що до обов'язків батьків входить виховання таких осіб, а до обов'язків закладу освіти – нагляд за ними. Відтак, якщо шкода завдана під час перебування малолітньої та/чи неповнолітньої особи в цьому закладі, останній повинен нести відповідальність з підстав відсутності належного нагляду та/чи контролю, якщо не доведе, що шкода сталася не з його вини.

Свого наукового розвитку набула ідея про те, що об'єктом зобов'язання є відшкодування, яке надається потерпілій стороні та проявляється у відновленні майнової сфери кредитора в натурі (надання ідентичної речі або схожої за характеристиками) або у компенсації завданих збитків. При цьому констатується, що на практиці переважає саме компенсація, адже, по-перше, відшкодування в натурі зазвичай призводить до труднощів для малолітніх чи неповнолітніх осіб – завдавачів шкоди і не завжди може бути прийнятним для потерпілого, а, по-друге, у разі коли мова

йде про завдання шкоди здоров'ю або у разі настання смерті, єдиною компенсацією за таку втрату є грошові кошти чи інші грошові зобов'язання.

Звертається увага, що зловживання батьківськими правами є різновидом протиправної поведінки, яка виражається у порушенні прав малолітніх або неповнолітніх осіб, а також (чи) другого з батьків, і тягне за собою встановлену законом відповідальність. Таке зловживання може проявлятися як у формі активних дій, так і у формі бездіяльності, що порушує або може призвести до порушення прав та інтересів дитини. При цьому навіть у випадках, коли шкідливі наслідки ще не настали, неналежне виконання батьківських обов'язків створює передумови для їх виникнення. Вважається, що при сумлінному здійсненні батьківських прав таких наслідків можна було б уникнути, проте недобросовісна поведінка батьків може спричинити виникнення цивільно-правової відповідальності, яка базується на сукупності юридичних фактів: протиправності, наявності шкоди, причинному зв'язку між діянням і наслідками, а також вині. Особливість причинного зв'язку як умови цивільно-правової відповідальності батьків (та інших осіб, зазначених у ст. 1178 ЦК України) полягає у наявності двох взаємопов'язаних ланок: між поведінкою малолітньої чи неповнолітньої особи та заподіяною майновою шкодою, а також між діями (чи бездіяльністю) батьків і поведінкою самої дитини.

Аргументовано, що причинно-наслідковий аспект є важливою умовою у відносинах відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами. Адже, саме з огляду на відновлення справедливості, яка порушена діями малолітніх чи неповнолітніх осіб, умову причинного наслідку слід розглядати крізь призму взаємодії обох сторін (батьків чи закладу та малолітніх, неповнолітніх осіб), яке проявляється через зобов'язальне правовідношення. Причинний зв'язок протиправних дій малолітніх та неповнолітніх осіб є тією перехідною ланкою, яка сполучає винне діяння і шкоду в делікт. З огляду на наведене вважається, що об'єктивне визначення причини виникнення делікту слугуватиме оптимальному досягненню

балансу між шкодою, завданою малолітньою та неповнолітньою особою та вартістю її відшкодування. Звертається увага, що у питаннях дослідження причинного зв'язку деліктного зобов'язання за участю малолітніх та неповнолітніх осіб, суди мають окремо зосереджувати увагу на предмет того чи належить діяння малолітніх та неповнолітніх осіб до лінійної послідовності об'єктивних факторів (подій щодо виховання, умов проживання, коло спілкування тощо), які призвели до завдання шкоди. Вважається, що саме нормативний аспект повинен досліджуватися з огляду на висловлення судом оціночного судження на предмет того, чи був причинний зв'язок між шкодою та діянням малолітніх та неповнолітніх осіб достатньо вагомим щоб виправдати покладення на батьків (осіб, що їх замінюють, заклад освіти тощо) обов'язку відшкодувати завдану шкоду. Окремо зазначається, що питання щодо «винуватості» закладу в неналежному догляді за малолітніми та неповнолітніми особами, в якому перебуває така особа на момент завдання шкоди, судами розглядаються по-різному. У більшості випадків стягнення коштів здійснюється із батьків малолітніх чи неповнолітніх осіб – завдавача шкоди, рідше – із навчального закладу.

Ключові слова: малолітні та неповнолітні особи, батьки, дитина, компенсація (відшкодування) шкоди, межі та обмеження здійснення прав, делікт, зобов'язання, правочин, цивільно-правова відповідальність, суд, Європейський суд з прав людини, гармонізація (адаптація) законодавства, захист прав, цивільне законодавство, право ЄС.

ANNOTATION

Hlushchenko I. V. Compensation for Damage Caused by Minors and Underage Persons. – Qualification scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 «Law». West Ukrainian National University. Ternopil, 2025.

The dissertation is devoted to the problem of compensation for harm caused by minors and underage persons.

The purpose of the work is to form new theoretical provisions on compensation for harm caused by minors and underage persons, and to develop on this basis proposals aimed at developing the doctrine of civil law and improving the current legislation of Ukraine.

The object of the study is social relations that arise in the field of compensation for harm caused by minors and underage persons.

The subject of the study is the national legislation of Ukraine on compensation for harm, regulatory legal acts of other states, theoretical and methodological provisions, conceptual scientific approaches, as well as judicial practice on compensation for harm caused by minors and underage persons.

The dissertation proposes the concept of «lost opportunities», which is used in the jurisprudence of the European Court of Human Rights on compensation for damage, in particular, it is proposed to equate compensation for damage caused by minors and underage persons with the concept of «incomplete compensation in case of uncertainty of causal connection» in tort obligations.

Separately, attention is drawn to the fact that in the event of insolvency of parents (adoptive parents) or guardians or another person who is legally responsible for raising a minor, the court at its discretion has the right to dispose of the property of the minor, which is in his ownership, to cover the damage caused.

It is established that adoptive parents, guardians and custodians, including foster parents, with whom a minor or/and underage person was raised for a long time, are obliged to compensate for the damage caused by these persons during the general limitation periods after the cancellation of adoption (guardianship or guardianship) or their removal from the functions of guardian or trustee, in cases of failure to prove that the damage is not a consequence of their failure to fulfill parental duties.

The thesis is substantiated that when damage is caused by several minors or minors, compensation (compensation) is carried out according to the principle «the

size of the share depends on the behavior of each minor and/or underage person as the cause of the damage», because due to age, psychological, mental development, such persons may act differently.

The position is substantiated that upon a written application – with the consent of the injured party or a person who is entitled to compensation for damage by law, the court, on the basis of a decision, may allow a one-time payment of compensation for damage, taking into account the material condition of the person causing the damage and the possibility of further indexation of this amount, depending on the occurrence of circumstances stipulated by Articles 1203, 1204, 1208 of the Civil Code of Ukraine.

It is proved that «just satisfaction» is a special form of civil liability for causing damage by minors or underage persons.

The arguments in favor of the conclusion that an important function of the institution of tortious obligations is preventive, because the task of legal norms regulating civil offenses is not only to provide material support to victims, but also to prevent accidents.

It is argued that in the system of tortious obligations, the scope of the legal category of obligations in general and the relationship of individual tortious obligations to each other in particular are first determined. For this, the entire group of obligations is divided into separate subgroups according to various criteria. The basis for the classification of tortious obligations are: subjects of obligations, objects of offense, procedure for compensation for damages, etc. The purpose of this classification is to determine the connection between general and special norms of tort law, as well as to identify the specifics of certain types of them.

The approach to understanding the motive and purpose when causing harm by minors and/or underage persons has been improved. It is believed that minors and minors, when causing harm, do not realize, or do not fully realize the purpose and motive. In most cases, the form of external expression of will by minors and underage persons is inadequate to their internal will, given the possibility of errors

in the perception of real threats, as well as in the expectation of certain results by the subjects.

The position has been further developed that educational institutions and/or persons supervising minors and/or underage persons by virtue of contractual obligations should be liable for the unscrupulous performance of their duties. It is believed that the obligations of parents and educational institutions or persons supervising minors and underage persons are different due to the fact that the obligations of parents include the upbringing of such persons, and the obligations of the educational institution include supervision over them. Therefore, if damage is caused during the stay of a minor and/or underage person in this institution, the latter must be liable on the grounds of lack of proper supervision and/or control, unless it proves that the damage occurred through no fault of theirs.

The idea that the object of the obligation is compensation, which is provided to the injured party and is manifested in the restoration of the creditor's property sphere in kind (the provision of an identical thing or one with similar characteristics) or in compensation for the losses caused, has gained its scientific development. At the same time, it is stated that in practice it is compensation that prevails, because, firstly, compensation in kind usually leads to difficulties for minors or underage persons – the perpetrators of harm and may not always be acceptable to the victim, and, secondly, in the case of harm to health or in the event of death, the only compensation for such loss is money or other monetary obligations.

It is noted that abuse of parental rights is a form of unlawful behavior characterized by a violation of the rights of minors and underage persons and (or) the other parent, for which liability is established by law. Behavior can be both active and passive, which violates or may lead to a violation of the rights and interests of minors and underage persons, as well as to such situations in which the harmful result has not yet occurred, but the improper exercise of parental rights creates all the prerequisites for its occurrence. It is believed that with the conscientious exercise of parental rights this could be avoided, however, with the

unconscionable exercise, civil liability arises for the totality of all legal facts (illegality, damage, causal connection between the act and the consequences, fault). The peculiarity of the causal connection as a condition of the civil liability of parents, other persons specified in Article 1178 of the Civil Code of Ukraine, is seen precisely in the existence of two links of the causal connection: between the behavior of the minor or underage persons and property damage, as well as between the behavior of parents and the behavior of children.

It is argued that the causal aspect is an important condition in the relationship of compensation for damage caused by minors and underage persons. After all, it is precisely in view of the restoration of justice, which is violated by the actions of minors and underage persons, that the condition of causality should be considered through the prism of the interaction of both parties (parents or institution and minors, underage persons), which is manifested through an obligatory legal relationship. The causal connection of the unlawful actions of minors and underage persons is the transitional link that connects the guilty act and damage in a tort. In view of the above, it is believed that an objective determination of the cause of the tort will serve to optimally achieve a balance between the damage caused by a minor and underage person and the cost of its compensation. It is noted that in matters of investigating the causal connection of a tortious obligation involving minors and underage persons, courts should separately focus on the issue of whether the actions of minors and underage persons belong to a linear sequence of objective factors (events related to upbringing, living conditions, circle of friends, etc.) that led to the infliction of harm. It is believed that it is the normative aspect that should be investigated in view of the court's expression of an evaluative judgment on the issue of whether the causal connection between the harm and the actions of minors and underage persons was sufficiently significant to justify imposing on parents (persons replacing them, educational institution, etc.) the obligation to compensate for the harm caused. It is separately noted that the issues of the «guilt» of the institution in improper care of minors and underage persons, in which such a person is located at

the time of the infliction of harm, are considered differently by courts. In most cases, the collection of funds is carried out from the parents of minors or underage persons – the perpetrators of the harm, less often – from the educational institution.

Key words: minors and underage persons, parents, child, compensation (reparation) for damage, limits and restrictions on the exercise of rights, tort, obligations, transaction, civil liability, court, European Court of Human Rights, harmonization (adaptation) of legislation, protection of rights, civil legislation, EU law.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Глущенко І. В. Причинно-наслідковий зв'язок – умова відповідальності батьків за шкоду, заподіяну малолітніми чи неповнолітніми особами. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. №4 (36). С. 114–118. DOI:10.35774/app2023.04.114

2. Глущенко І. В. Особливості суб'єктного складу в зобов'язаннях з відшкодування шкоди заподіяної малолітніми чи неповнолітніми особами. *Multidisciplinární mezinárodní vědecký magazín «Věda a perspektivy»*. 2023. № 9(28). Р. 409–423. DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-9\(28\)-409-423](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-9(28)-409-423).

3. Глущенко І. В. Справедлива сатисфакція як особлива ознака при компенсації (відшкодуванні) шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 65–68. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/14>

4. Глущенко І. В. Неналежне виховання як ознака причинно-наслідкового зв'язку у заподіянні шкоди малолітніми та неповнолітніми особами. *Юридичний вісник*. 2023. № 4. С. 168–176. DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2023.22>

5. Глущенко І. В. Поняття та система деліктних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Збірник наукових статей. 2006. Випуск XVII. С. 84–89.

6. Глущенко І. В. Відповідальність батьків за шкоду, завдану їхніми дітьми. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 117–120.

7. Глущенко І. В. Обсяг та спосіб відшкодування майнової шкоди, завданої неповнолітніми у цивільному законодавстві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Збірник наукових статей. 2005. Випуск XV. С. 66–72.

8. Карп (Глущенко) І. В. Умови відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Збірник наукових статей. 2004. Випуск XIV. С. 112–118.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Глущенко І. В. Деякі питання відшкодування шкоди за участю малолітніх чи неповнолітніх осіб. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 15 грудня 2021 р.). Харків, 2021. С. 173–176.

10. Глущенко І. В. Компенсація моральної шкоди завданої малолітніми та неповнолітніми особами: питання гармонізації законодавства України. *«Globalization of scientific knowledge: international cooperation and integration of sciences»* (13 жовтня 2023 року (Вінниця, UKR – Відень, AUT). 2023. С. 89–90.

11. Глущенко І. В. Окремі аспекти солідарної відповідальності малолітніх та неповнолітніх осіб за завдану ними шкоду. *Global science:*

prospects and innovations: The 5th International scientific and practical conference (December 28–30, 2023). Cognum Publishing House, Liverpool, United Kingdom. 2023. P. 942–945.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ МАЛОЛІТНІХ ТА НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ	23
1.1. Поняття та система деліктних зобов'язань у цивільному праві України	23
1.2. Правовий статус суб'єктів у зобов'язаннях із відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами	43
Висновки до розділу 1	91
РОЗДІЛ 2. ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ МАЛОЛІТНІМИ ТА НЕПОВНОЛІТНІМИ ОСОБАМИ. ПІДСТАВИ (УМОВИ) ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ОБОВ'ЯЗКУ ВІДШКОДУВАТИ ШКОДУ	94
2.1. Умови відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами	94
2.2. Підстави звільнення від обов'язку відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами	136
Висновки до розділу 2	143
РОЗДІЛ 3. ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ МАЛОЛІТНІМИ ТА НЕПОВНОЛІТНІМИ ОСОБАМИ В КОНТЕКСТІ ГАРМОНІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА	146
3.1. Виконання зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, як спосіб реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків	146
3.2. Гармонізація законодавства у сфері деліктної відповідальності малолітніх та неповнолітніх осіб до стандартів Європейського Союзу	157
Висновки до розділу 3	167
ВИСНОВКИ	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	173
ДОДАТКИ	195

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Цивільно-правова відповідальність, як і інші правові явища існуючої реальності, перебувають у динаміці та потребують адаптивних змін, а тому постійно залишаються в полі зору науковців. Не є виключенням й сфера відносин щодо відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами.

Проблематика регулювання деліктних правовідносин за участю малолітніх та неповнолітніх осіб є особливою, зважаючи на суб'єктний склад учасників правовідносин. Адже різний підхід до виконання батьківських обов'язків, байдужість працівників закладів освіти, а також несправедливі судові рішення тощо зазвичай призводять до численних порушень прав та інтересів потерпілої сторони та малолітніх чи неповнолітніх осіб в цілому.

Актуальність цієї тематики зумовлена також й тим, що у доктрині приватного права України нараховується вкрай мала кількість спеціальних досліджень відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами. У сучасних наукових дослідженнях, які відомі на сьогодні, розглядаються аспекти цивільно-правового захисту майнових прав, правові наслідки правочинів, а також особливості їх вчинення малолітніми та неповнолітніми особами тощо. Серед відомих робіт є дисертаційні роботи: Ж. Л. Чорної на тему «Цивільно-правовий захист майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб» (2006 р.), С. Я. Ременяк на тему «Відшкодування шкоди, завданої малолітніми особами за цивільним законодавством України» (2008 р.), І. А. Коваленко на тему «Цивільно-правова відповідальність осіб із вадами волі» (2018 р.), О. І. Шевчишин на тему «Правові наслідки правочинів, вчинених малолітніми та неповнолітніми особами» (2020 р.), Н. О. Тищук «Вчинення малолітніми та неповнолітніми особами правочинів в мережі Інтернет» (2021 р.), Б.П. Карнаух «Причинний зв'язок у деліктному праві», (2025 р.) та інші.

Науково-теоретичну основу дослідження становлять праці таких правників, як: Д. В. Боброва, Т. В. Боднар, О. Б. Гнатів, О. В. Дзера,

О. В. Кохановська, В. Я. Калакура, Н. С. Кузнєцова, І. С. Лукасевич-Крутник, В. В. Луць, Р. А. Майданик, Н. Б. Москалюк, О. О. Отрадна, М. Д. Пленюк, С. О. Погрібний, З. В. Ромовська, В. М. Слома, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Я. М. Шевченко, В. Л. Яроцький та інших вчених.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано відповідно до тем науково-дослідної роботи кафедри цивільного права і процесу Західноукраїнського національного університету: «Гармонізація цивільного законодавства України з правом Європейського Союзу» (державний реєстраційний номер – 0118U003550), «Оновлення приватного права України в умовах євроінтеграційних процесів» (державний реєстраційний номер – 0122U201568).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є формування нових теоретичних положень щодо відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, та вироблення на цій основі пропозицій, спрямованих на розвиток цивільного права та вдосконалення чинного законодавства України.

Мета дисертаційного дослідження обумовила необхідність постановки і вирішення таких *завдань*:

- розкрити поняття та систему деліктних зобов'язань у цивільному праві України;
- охарактеризувати суб'єктний склад у зобов'язаннях з відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами;
- визначити відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами як міру цивільно-правової відповідальності;
- охарактеризувати підстави звільнення від обов'язку відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами;
- виявити та охарактеризувати проблемні моменти виконання зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої малолітніми та

неповнолітніми особами як способу реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків;

– обґрунтувати шляхи гармонізації законодавства у сфері деліктної відповідальності малолітніх та неповнолітніх осіб до стандартів Європейського Союзу;

– розробити теоретичні пропозиції та практичні рекомендації щодо удосконалення чинного законодавства у сфері деліктних відносин малолітніх та неповнолітніх осіб.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у сфері відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами.

Предметом дослідження є національне законодавство України щодо відшкодування шкоди, нормативно-правові акти інших держав, теоретико-методологічні положення, концептуальні наукові підходи, а також судова практика про відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складають загально-наукові та спеціально-правові методи наукового пізнання. Зокрема, історико-правовий метод уможливив виявити етапи становлення та розвитку деліктних зобов'язань у цивільному праві України (*підрозділ 1.1.*). Філософсько-діалектичний метод надав можливість окреслити правове регулювання деліктних зобов'язань за участю малолітніх та неповнолітніх осіб (*підрозділ 1.2.*). Системний метод використано з метою з'ясування особливостей суб'єктного складу у зобов'язаннях з відшкодування шкоди, підстави та умови деліктної відповідальності за завдану малолітніми та неповнолітніми особами шкоду (*підрозділи 1.2, 2.1*). Використання методу правового аналізу надало можливість: розкрити особливості підстав та виокремити умови відповідальності за шкоду, завдану малолітніми та неповнолітніми особами; встановити особливості відшкодування шкоди; виявити підстави звільнення від обов'язку відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами (*підрозділ 2.1, 2.2, 3.1, 3.2*).

Діалектичний метод дослідження надав змогу розкрити динаміку виконання деліктних зобов'язань крізь призму детермінованості та єдності процесів формування юридичної відповідальності (*підрозділ 3.1*). Застосування методу правового прогнозування дозволило визначити напрями гармонізації національного законодавства у сфері відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, із законодавством Європейського Союзу (*підрозділ 3.2*). Метод моделювання використовувався для формування рекомендацій та пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства України та практики його застосування (*розділ 1,2,3*).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є комплексним науковим дослідженням теоретичних і практичних основ відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами. Ступінь новизни визначається формулюванням і розвитком наукових положень і отриманням нових висновків щодо відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами.

У результаті проведених наукових пошуків сформульовано й обґрунтовано або уточнено наукові положення, які виносяться на захист:

вперше:

1) запропоновано концепцію «втрачених можливостей», яка застосовується у судовій практиці Європейського суду з прав людини щодо відшкодування шкоди, зокрема відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, прирівнювати до концепції «неповної компенсації у випадку непевності причинного зв'язку» у деліктних зобов'язаннях;

2) встановлено, що усиновлювачі, опікуни та піклувальники, у тому числі прийомні батьки, у яких малолітня чи/та неповнолітня особа перебувала тривалий час на вихованні, зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану цими особами протягом трьох років після скасування усиновлення (опіки чи піклування) або усунення їх від виконання функцій опікуна чи

підкувальника, у випадках недоведення, що шкода не є наслідком невиконання ними батьківських обов'язків;

3) обґрунтовано тезу, що при завданні шкоди кількома малолітніми чи неповнолітніми особами, відшкодування (компенсація) здійснюється за принципом «розмір частки залежить від поведінки кожної малолітньої та/чи неповнолітньої особи як причини виникнення шкоди», адже в силу вікового, психічного розвитку такі особи можуть діяти по-різному;

4) обґрунтовано позицію, що за письмовою заявою – згодою потерпілої сторони або особи, яка за законом має право на відшкодування шкоди, суд на підставі рішення може дозволити одноразову виплату відшкодування шкоди із урахуванням матеріального становища завдавача шкоди та можливості подальшої індексації цієї суми, в залежності від настання обставин, передбачених статтями 1203, 1204, 1208 ЦК України.

5) доведено, що «справедлива сатисфакція» є особливою формою цивільно-правової відповідальності при завданні шкоди малолітніми чи неповнолітніми особами;

удосконалено:

6) аргументацію, що у системі деліктних зобов'язань насамперед визначаються сфера дії правової категорії зобов'язань в цілому та співвідношення окремих деліктних зобов'язань між собою зокрема. Для цього відбувається розмежування цілої групи зобов'язань на окремі підгрупи за різними ознаками. Основу класифікації деліктних зобов'язань становлять: суб'єкти зобов'язань, об'єкти правопорушення, порядок відшкодування збитків, а також функція, яка виконується певним видом зобов'язання. Метою такої класифікації є визначення зв'язку загальних та спеціальних норм деліктного законодавства, а також виявлення специфіки окремих їх видів;

7) підхід до розуміння мотиву та мети при завданні шкоди малолітніми та/чи неповнолітніми особами. Вважається, що малолітні та неповнолітні особи, завдаючи шкоду, не усвідомлюють, або не до кінця усвідомлюють

мету та мотив. У більшості випадків форма зовнішнього волевиявлення малолітніх та неповнолітніх осіб є неадекватною їх внутрішній волі, з огляду на можливість помилки у сприйнятті реальних загроз а також в очікуванні певних результатів суб'єктами;

8) тезу, що у разі неплатоспроможності батьків (усиновлювачів) або опікунів чи іншої особи, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, суд на власний розсуд має право розпорядитися майном, яке є у власності малолітньої особи, для покриття завданих збитків;

набули подальшого розвитку:

9) позиція, що заклади освіти та/або особи, які здійснюють нагляд за малолітніми та неповнолітніми особами на підставі договору, мають відповідати за недобросовісне виконання своїх обов'язків. Вважається, що обов'язки батьків та закладу освіти чи осіб, які здійснюють нагляд за малолітніми та неповнолітніми особами, є різними в силу того, що до обов'язків батьків входить виховання таких осіб, а до обов'язків закладу освіти – нагляд за ними. Відтак, якщо шкода завдана під час перебування малолітньої та/чи неповнолітньої особи в цьому закладі, останній повинен нести відповідальність з підстав відсутності належного нагляду та/чи контролю, якщо не доведе, що шкода сталася не з його вини;

10) ідея про те, що об'єктом зобов'язання є відшкодування, яке надається потерпілій стороні та полягає у відновленні майнової сфери кредитора в натурі (надання ідентичної речі або схожої за характеристиками) або у компенсації завданих збитків. При цьому констатується, що на практиці переважає саме компенсація, адже, по-перше, відшкодування в натурі зазвичай призводить до труднощів для малолітніх чи неповнолітніх осіб-завдавачів шкоди і не завжди може бути прийнятним для потерпілого, а, по-друге, у разі, коли мова йде про завдання шкоди здоров'ю або смерті, єдиною компенсацією за таку втрату є грошові кошти чи інші грошові зобов'язання.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

– у *нормотворчій сфері* – для удосконалення положень чинного законодавства, якими передбачається обов’язок відшкодувати шкоду, завдану малолітніми чи неповнолітніми особами;

– у *науково-дослідній сфері* – для подальшого розвитку деліктних зобов’язань і положень цивільного законодавства України щодо відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами;

– у *правозастосовчій діяльності*, зокрема, під час розгляду і вирішення судами справ про відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами;

– в *освітньому процесі* – при викладанні та підготовці підручників, навчальних посібників і методичних рекомендацій з дисципліни «Цивільне право».

Основні положення та результати дисертаційної роботи використано в освітньому процесі Західноукраїнського національного університету (акт впровадження № 126-24/1261 від 11 червня 2025 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Сформульовані в роботі теоретичні положення, висновки та рекомендації, які виносяться на захист, отримані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та їх обґрунтування, рекомендації практичного характеру, що містяться у дисертації, були оприлюднені на таких конференціях: науково-практичній конференції «Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб’єктивних цивільних та сімейних прав», присвяченій пам’яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 15 грудня 2021 р.); міжнародній науковій конференції «Globalization of scientific knowledge: international cooperation and integration of sciences» (Вінниця, UKR – Відень, AUT, 13 жовтня 2023 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Global science: prospects and innovations» (Liverpool, December 28–30, 2023).

Публікації. Основні теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження відображено в 11 наукових публікаціях, серед яких: 7 статей у наукових фахових виданнях України, 1 стаття в іноземному виданні, тези доповідей на 3 наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які охоплюють шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 201 сторінку, з них основного тексту – 158 сторінок. Список використаних джерел складається зі 197 найменувань та міститься на 22 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ МАЛОЛІТНІХ ТА НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ

1.1. Поняття та система деліктних зобов'язань у цивільному праві України

Успішний розвиток економіки і нормальне функціонування при цьому майнових відносин може реалізовуватися тільки за умови, що права учасників таких відносин не порушуватимуться. У випадку їх порушення гарантується захист та відновлення порушеного суб'єктивного права.

У науці приватного права, зокрема в цивільному праві України, відомими є загальні поняття, зокрема «делікт», «відшкодування шкоди», «правопорушення», «деліктні зобов'язання» тощо, які містяться в нормативно-правових актах, якими й оперує судова практика.

Загалом розвиток зобов'язання як правовідношення сягає далекого минулого ще за часів римського права, в якому було зазначено про *obligation ex lege* – обов'язок батьків та дітей щодо утримання один одного. Зобов'язання розумілося як результат окремих дій, в тому числі дій із відшкодування шкоди. Саме тому, теза про те, що зобов'язання з'явилися із правопорушень-деліктів є підтримувана у юридичній літературі та цілком відповідає правовим реаліям. Так, наприклад, на думку Н. А. Кедрової, «первісно захист прав, що виникали із зобов'язань, мав форму деліктних позовів про присудження певного штрафу, пені як викуп особи, права якої були порушені» [61, с. 204].

З наведеного можна констатувати, що зобов'язання є особистим правовідношенням між двома чи декількома визначеними особами та є однією із ключових цивільно-правових категорій, які відомі в доктрині приватного права.

Як зазначається у ч. 1 ст. 509 ЦК України «зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку» [171].

Право вимоги та відповідний обов'язок сторін щодо вчинення або утримання від відповідної дії є незмінним ядром будь-якого зобов'язання. Договірні зобов'язання та зобов'язання недоговірні виникають за наявності юридичного факту. Якщо для першого виду правовідносин необхідне укладення договору, то спричинення шкоди є підставою виникнення деліктних зобов'язань.

На думку Н. С. Кузнецової «саме через юридичні факти здійснюється переведення загальнообов'язкових правил поведінки з нормативної площини у сферу конкретних суспільних відносин, саме вони «запускають» процес реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, створюючи правовідносини» [74, с. 152].

Відомо, що юридичні факти – явище нестабільне, вони постійно залежать від низки інших життєвих обставин. Так, М. Д. Пленюк зазначає, що «юридичні факти слід розглядати через теорію подвійної складової щодо правової природи останніх, включаючи взаємопов'язані та взаємообумовлені явища, а саме: 1) конкретну ситуацію дійсності, тобто реальну дію чи подію; 2) їх правову конструкцію, яка відображена у системі законодавчих актів» [112, с. 172]. На нашу думку, наведені явища повинні враховуватися в процесі застосування норм права щодо відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами.

Юридичний факт, що породжує зобов'язання розглядається як правовстановлюючий факт, який є єднальним між нормативними передумовами та виникненням суб'єктивних прав та обов'язків. Юридичні

факти утворюють «перехід» від загальної моделі, зазначеної в правовій нормі, до конкретної, яка втілюється у цивільних правовідносинах.

Розглядаючи юридичні факти у відносинах щодо надання транспортних послуг, І. С. Лукасевич-Крутник, зазначає про їх поділ, зокрема за: «вольовою ознакою на юридичні дії та юридичні події» [80, с. 86–87]. На думку авторки, «юридичні дії є зовнішніми обставинами, які пов'язані з вольовою поведінкою суб'єкта правовідносин та характеризуються як зовнішній прояв його волі і свідомості. Прикладом неправомірної юридичної дії є порушення однією стороною прав іншої сторони договору про надання транспортних послуг, наприклад, порушення строків прибуття вантажу чи прибуття пасажирів в інший пункт призначення» [80, с. 86-87].

Зазвичай під час дослідження тих чи інших юридичних фактів загалом йдеться про юридичні наслідки, зокрема виникнення, зміну та припинення, збереження або зміну права. Наголошується, що юридичні факти існують незалежно від людської свідомості та є об'єктивними явищами реальної дійсності.

У юридичній літературі існують думки, що «цивільні правовідносини виникають, змінюються або припиняються лише з настанням певних життєвих обставин (фактів реальної дійсності), що враховуються законодавством» [167, с. 35]. На думку Р. Б. Шишки: «юридичні факти – це конкретні життєві обставини, що мають правове значення» [167, с. 36]. Професор звертає увагу, що «серед фактів реальної дійсності юридичними фактами є лише ті, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин» [167, с. 37]. У свою чергу О. О. Отрадна зауважила, що «у доктрині цивільного права юридичні факти визнаються як реальні обставини, з якими закон пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин» [103, с. 96].

У німецькій доктрині права для розуміння юридичних фактів, як підстав виникнення, зміни і припинення правовідносин використовується

поняття «juristische». Саме Ф. К. фон Савін'ї приписують авторство зародження теорії юридичних фактів. Термін «juristische» вчений використовував для позначення обставин, що спричиняли виникнення, зміну та припинення правовідносин [114, с. 143]. З часом таке поняття почали використовувати і інші вчені у своїх працях, зокрема Б. Віндшейд, Г. Дернбург та інші.

Необхідно зауважити, що у сучасній доктрині приватного права існують й інші підходи до поняття юридичних фактів, проте для цього дослідження вважаємо достатню кількість наведених думок вчених для того, щоб зрозуміти, що юридичні факти – це реальні обставини життя, які виникають із дій чи подій. Обставина, яка не існує в реальному часі, не може вважатися юридичним фактом.

У зобов'язаннях з відшкодування шкоди завданої малолітніми та неповнолітніми особами, шкода вважатиметься тим юридичним фактом (обставиною дійсності), що уже настала. В свою чергу, майнова шкода полягає у зменшенні майнової сфери потерпілого, яка тягне за собою негативні майнові наслідки. При цьому, для настання правових наслідків наявність юридичних підстав, зокрема таких як шкода, протиправна поведінка завдавачів шкоди, причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою завдавача, відповідно до ст. 1166 ЦК України є обов'язковими. Варто зазначити, що Б. П. Карнаух у своїй дисертаційній роботі пропонує переглянути усталену чотириелементну формулу делікту. На думку автора «конфігурація формули делікту має залежати від підстави атрибуції шкоди. Якщо підставою атрибуції є винне діяння, то формула має включати: винне діяння, шкоду і причинний зв'язок між першим та другим. Якщо підставою атрибуції є особливо небезпечний характер діяльності, то формула має включати: небезпечну діяльність, шкоду і причинний зв'язок між першим та другим. Якщо підставою атрибуції є субститутивна відповідальність (відповідальність за чужі дії у вузькому сенсі), то формула має включати: (а) особливий характер правовідносин між відповідачем і

особою, за яку він відповідає, (б) винне діяння особи, за яку відповідач несе відповідальність, (в) шкоду і (г) причинний зв'язок між (а) і (б) та між (б) і (в)» [53, с. 13, 89].

Обставина дійсності, що настала при завданні шкоди малолітніми чи/та неповнолітніми особами, представляється у вигляді життєвої обставини, яка у відповідній правовій моделі закріплена в законі, договорі або іншому нормативно-правовому акті регулювання відносин та може призвести або призвела до настання юридичних наслідків – шкоди. Такий юридичний факт розглядається крізь призму кваліфікації фактичної обставини на предмет відповідності закріплених правовій моделі, а також визначенню причинно-наслідкового зв'язку настання шкоди. На думку Б. П. Карнауха «юридично компенсабельна шкода – це не є зміни у фізичному світі як такі, а їхні економічні наслідки у вигляді вимірюваних на гроші втрат (оскільки зазвичай присуд у деліктній справі загладжує саме економічні втрати, а не безпосередньо ті прикрі зміни, які їх викликали; більше того, у багатьох випадках виправити такі зміни взагалі неможливо). У такому разі підставою для відмови в позові слугуватиме відсутність причинного зв'язку (із юридично компенсабельною шкодою)» [53, с. 132].

З огляду на наведене шкода, завдана малолітніми та неповнолітніми особами розглядається як конструкція, що знайшла відображення в цивільних правовідносинах в якості обставини дійсності, що настала та спричинила настання негативних правових наслідків.

У науці цивільного права звертається увага на настання негативних правових наслідків, яка включає певну систему дій як цивільного правопорушення та адекватного покладення відповідальності за завдання шкоди.

У доктрині приватного права цивільне правопорушення у свій час досліджували Г. К. Матвеев, Д. В. Боброва, Я. М. Шевченко та інші вчені-правники. Науковцями зверталася увага, що саме склад правопорушення як юридичний факт є підставою для виникнення цивільної відповідальності між

правопорушником та потерпілим. Не заперечуючи наведеного зазначимо, що досі в доктрині приватного права не існує єдиного підходу щодо елементів складу цивільного правопорушення. Зазвичай елементи складу поділяють на дві групи: загальні та спеціальні. До першої групи загальних елементів складу правопорушення відносять: наявність шкоди; протиправну поведінку завдавача шкоди; причинний зв'язок між завданою шкодою та протиправною поведінкою; вину правопорушника. У разі, якщо законом звужено чи навпаки розширено коло умов, необхідних для виникнення відповідальності за завдану шкоду, тоді мова йде про так звані «спеціальні умови або елементи складу цивільного правопорушення» [104, с. 102].

Аналізуючи склад цивільного правопорушення, Л. М. Баранова та С. Є. Сиротенко пояснюють походження недоговірної та договірної відповідальності звертаючи увагу на твердження Д. В. Бобрової. На думку вченої «недоговірна відповідальність, як і договірна, завжди передбачає покладення юридичного обов'язку примусового характеру, реалізація якого викликає у правопорушника негативні майнові наслідки» [2, с. 270]. В свою чергу «договірна і недоговірна відповідальність спрямовані не безпосередньо на особистість правопорушника, а здійснюють вплив через його майнову сферу» [8, с. 10].

Отже, можна підсумувати, що притягнення правопорушника до будь-якого з видів цивільно-правової відповідальності спричиняє виникнення у нього нового майнового обов'язку, який не існував до порушення. Як відповідальність за договором, так і позадоговірна відповідальність передбачає відповідальність однієї сторони перед іншою – винної особи перед потерпілою. Спільною рисою обох форм відповідальності є те, що їх застосування можливе лише за ініціативою учасників цивільних правовідносин.

На думку І. С. Канзафарової, «залежно від проблем, які досліджуються, можна виокремити такі основні підрозділи: 1) поняття цивільно-правової відповідальності; 2) принципи цивільно-правової відповідальності; 3) функції

цивільно-правової відповідальності; 4) умови цивільно-правової відповідальності; 5) заходи цивільно-правової відповідальності; 6) механізм дії цивільно-правової відповідальності; 7) ефективність цивільно-правової відповідальності. Якщо ж розглядати логічну структуру теорії цивільно-правової відповідальності, то вона виглядає як ієрархія понять, головним із яких є власне поняття цивільно-правової відповідальності» [59, с. 21-22].

Як зазначає І. О. Безклубий «на доктринальному рівні ставлення до інституту відповідальності здебільшого набуває догматичного характеру та не передбачає альтернативних підходів до його розуміння. На догматичний характер цього інституту вказує те, що більшість вчених розглядають юридичну відповідальність через дихотомію її позитивної та негативної складових» [3, с. 18].

На нашу думку, з поміж усіх існуючих у правовій доктрині думок щодо цивільно-правової відповідальності, більш практичною є позиція про застосування санкцій. Варто зазначити, що юридична відповідальність розглядається як різновид соціальної відповідальності, а саме як явище, що існує при нормальному функціонуванні правовідносин і не пов'язане з порушенням права чи обов'язку особи діяти правомірно та відповідально. За ретроспективним підходом юридична відповідальність вважається наслідком скоєного правопорушення, який виражається у покаранні за правопорушення, допущене у минулому.

На думку О. Р. Шишки та Р. Б. Шишки «цивільна відповідальність проявляється у примусовому позбавленні порушника певних належних йому цінностей. Поняття та зміст юридичної відповідальності та її різновидів досі дискутується як на загальному, так і на галузевих рівнях. ... Мало хто переймався юридичною відповідальністю з погляду потерпілого. Хоча, зважаючи на ст. 3 Конституції України, для того є досить вагомі підстави» [181, с. 273]. Вчені стверджують, що «цивільно-правова відповідальність є застосуванням до деліквента передбачених нормою права (закону чи договору) заходів державного примусу і метою відновлення чи

виправлення правового (майнового становища) потерпілого чи встановлення правової превенції проти можливості порушення прав у подальшому» [181, с. 273–274].

У правовій літературі загальновизнаною є думка, що «єдиною підставою для настання цивільно-правової відповідальності виступає порушення суб'єктивних цивільних прав – як майнового, так і особистого немайнового характеру» [50, с. 227]. Водночас «умовами цивільно-правової відповідальності є: протиправність порушення суб'єктивних цивільних прав, наявність збитків (шкоди), причинний зв'язок між порушенням суб'єктивних цивільних прав та збитками (шкодою), вина порушника» [167, с. 371–372]. В аспекті наведеного, на думку О. О. Отраднової, «звернення до складу цивільного правопорушення як підстави виникнення деліктного зобов'язання є недоцільним. Адже, на відміну від кримінального права, де склад злочину становить нерозривну сукупність його елементів (суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона), у цивільному праві такої єдності немає. Цивільно-правова відповідальність не завжди виникає на підставі сукупності усіх елементів, зокрема протиправної поведінки, шкоди, причинного зв'язку, вини заподіювача шкоди» [104, с. 256].

Повертаючись до сфери деліктних зобов'язань зазначимо, що відповідно до ч. 4 ст. 1166 ЦК України деліктне зобов'язання може виникнути в разі завдання шкоди правомірними діями. При цьому, відповідно до статей 1187, 1173–1175 ЦК України деліктне зобов'язання виникає незалежно від вини завдавача шкоди.

У зобов'язаннях з відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами наявність шкоди є тим юридичним фактом, який слугує підставою для виникнення цих зобов'язань. Саме тому юридичні факти, які підтверджують завдання шкоди малолітніми чи неповнолітніми особами в доктрині приватного права розглядаються як правові конструкції – дії чи події об'єктивного світу, які зумовили виникнення деліктних зобов'язань.

У доктрині цивільного права розглядається два підходи щодо розуміння дефініції цивільного зобов'язання. Зокрема, «перше з них включає усі правові зв'язки між сторонами, що виникають на підставі двостороннього договору. Друге – поділяє ці зв'язки на два зобов'язання, в кожному з яких є тільки один кредитор і тільки один боржник» [57, с. 23].

Так, на думку, Т. В. Боднар «зобов'язання – це правовідносини, які перебувають у статиці, суб'єкти яких мають певні потенції: боржник – у вигляді обов'язку вчинити певну дію (*facere*) або утриматися від певної дії (*non facere, pati*), а кредитор – у вигляді права вимагати від боржника виконання його обов'язку» [7, с. 73].

В. М. Слома зазначає, що «зобов'язання належать до групи майнових відносин. Разом з тим, в окремих випадках вони можуть мати нееквівалентний характер» [147, с. 126]. Характеризуючи зобов'язання Ж. В. Завальна визначає «притаманні ознаки, зокрема: 1) суб'єктами зобов'язань є зобов'язана особа та управомочена особа; 2) наявність суб'єктивного права – виставлення вимоги в управомоченій особі; 3) правосуб'єктність осіб повністю або в частині є формально рівною; 4) предметом зобов'язання є дії майнового та немайнового характеру» [45, с. 149].

Як відомо, делікт як правова конструкція бере свій початок з далеких часів Римської імперії та відображений у римському праві. У перекладі з латинської мови «*delictum*» означає протиправне завдання шкоди безпосередньо особі або майну іншої особи.

Ну думку Є. М. Орача та Б. Й. Тищика, «делікти в Римі зводились до безпосередньої розправи потерпілими над завдавачем шкоди. Однак із зміцненням держави у практику вводяться угоди між сторонами про заміну розправи (саморозправи) на штрафи. Із часом застосування помсти було взагалі заборонено і встановлено єдине можливе покарання – штраф або винагорода за завдану шкоду й образу. Грошовий штраф накладався на кривдника за ініціативою і на користь потерпілого, а розмір штрафу

встановлювався державою і часто не залежав від розміру збитків та вини завдавача шкоди» [99, с. 86].

На думку Б. П. Карнауха «деліктне право – це система, яка має бути ефективною в економічному сенсі: вона має забезпечувати оптимальне співвідношення зисків і витрат та раціональний розподіл ресурсів у суспільстві. Деліктне право покликане гарантувати кожному певний рівень безпеки, але оскільки безпека має свою ціну (у вигляді витрат на попередження нещасних випадків), головна задача – це віднаходження оптимального співвідношення між рівнем безпеки і витратами на нього» [53, с. 88].

На нашу думку, наявність вини правопорушника є необхідною умовою для визначення у конкретному випадку делікту. Саме тому, як слушно зазначають Є. М. Орач та Б. Й. Тищик «у змісті делікту зазвичай передбачається три елементи, зокрема: 1) об'єктивну шкоду, завдану протиправною дією одній особі іншій; 2) вину особи, яка вчинила протиправну дію; 3) визнання з боку держави або об'єктивного права проступку саме деліктом» [99, с. 106].

В історичному минулому деліктами вважалися лише ті зобов'язання, які зазначалися в законі, зокрема особистісна образа, крадіжка, неправомірне пошкодження або знищення чужого майна тощо. Наведені види деліктів становили деліктну систему римського права, яка зосереджувалася на окремих видах деліктів. Саме тому для задоволення вимог про відшкодування шкоди зазначалися лише умови того чи іншого виду делікту. Враховуючи такий вузький підхід щодо розуміння деліктів, суди задовольняли вимоги майже усім, хто звертався про відшкодування шкоди.

За часи існування римського цивільного права делікти поділялися на три групи.

До першої групи відносилися «Injuria» (травма). Положення Законів XII таблиць про «injuria» були радикально змінені преторським едиктом, надаючи можливість використовувати їх до усіх форм посягань на людину.

Так, наприклад, у літературі з римського права згадується, що «делікт, пов'язаний з особистою образою та посяганням на особисті немайнові права» [149, с. 23]. Наводиться ілюстрація випадку із Луцієм Верацієм, який, «прогулюючись вулицями Рима, бив по обличчю патриціїв пальмовою гілкою, коли ті проходили повз нього. За ним ішов раб із кошиком, наповненим мідними монетами, і за наказом Верація одразу ж видавав постраждалим по двадцять п'ять ассів – суму, встановлену Законами XII таблиць, як компенсація за такі дії. Однак така демонстративна зневага до представників знаті та до самого закону змусила преторів включити до свого едикту положення про новий порядок судового розгляду подібних справ» [149, с. 23]. Цей приклад свідчив про надто малі штрафи особам, яким завдано збитків. Тому згодом преторськими законами було змінено підхід з мінімальних штрафів на оціночні позови з особистих образ (*actio injuriarum aestimatoria*). Претор сам у кожному випадку визначав суму штрафу, яка виплачувалася кривдником. Поряд із цією деліктною відповідальністю зазвичай існувала й кримінальна відповідальність, що призвело до обрання потерпілим вибору між кримінальним чи цивільним правом (§ 10 In. 4. 4: «*In summa sciendum est de omni injuria eum, qui passus est, posse vel criminaliter agere vel civiliter*»).

До другої групи відносили «*Furtum*» (крадіжку). Важливим моментом було те, що в період існування преторських законів при «*furtum*» була відмінена особиста відповідальність. Претор кожного разу самостійно встановлював відповідальність у вигляді штрафу (*in quadruplum* (*actio furti manifesti*, *actio furti prohibiti* и *non exhibiti*)). Однак, поміж тим, потерпіла сторона завжди мала право витребувати вкрадену річ, якщо речі у крадія уже не було – її вартість.

Третю групу становили «*damnum iniuria datum*» (пошкодження, що призвели до травми). Відповідальність за пошкодження чужих речей була встановлена в особливому законі «*Lex Aquilia*», який містив три глави. У першій главі йшлося про те, що хто вб'є чужого раба чи його тварину,

повинен сплатити господарю найвищу ціну. Глава друга встановлювала відповідальність щодо неналежного прощення вимоги. Глава третя містила умови про відшкодування власнику за тварину чи раба тієї вартості, яка еквівалентна вартості за останній місяць. Для настання відповідальності не вимагалось, щоб шкода була завдана умисно, достатньо було і простої необережності (*culpa levis*). Наведений критерій розподілу порушень та виникнення відповідальності призвів до масової непокори та появи нових видів деліктів, зокрема грабежу (*rapina*), погроз (*metus*), обману (*dolus*) тощо.

При цьому, слід зазначити, що «уявлення про справедливість, сформоване в римському праві, стало ключовою світоглядною та методологічною цінністю для всіх правових систем країн Західної Європи» [19, с. 139]. Воно ґрунтується на принципі рівності перед законом, згідно з яким «кожна особа має право діяти відповідно до своїх прав та обов'язків, оскільки правова система створює умови для реалізації цих можливостей» [19, с. 139].

До слова зазначимо, що в праві Англії аж до XIX століття завдання шкоди не поділялося на навмисне та необережне. Натомість виділялися види судових наказів: *writ of trespass* (якщо шкода завдана безпосередніми діями відповідача) та *writ of case* (якщо шкода завдана непрямыми діями відповідача). Починаючи з середини XIX століття, притягнення до відповідальності стало ґрунтуватися на вині завдавача шкоди. Суди стали враховувати і неможливість притягнення низки осіб (божевільних та малолітніх) до відповідальності в принципі, оскільки вони взагалі неспроможні сформулювати необхідне психічне ставлення до свого вчинку у формі умислу чи необережності. Як зазначається у юридичній літературі, «право змінилося настільки, що особи, які через малоліття не можуть бути винними, більше не були відповідальні за те, що для нормальної людини було б навмисною дією або недбалістю» [186, с. 353].

З наведеного вище можна дійти висновку, що кримінальні та цивільні правопорушення однаково каралися штрафами та користь потерпілого, тому

не існувало розбіжностей між цими сферами правопорушень. З часом відбувся поділ на кримінальні правопорушення, які підлягали публічному осуду, сплаті штрафу тощо, а також на цивільні правопорушення, за які стягувався штраф. Однак це сталося набагато пізніше за часом. Ціла низка кримінальних злочинів, зокрема розбій, крадіжка ще довгий час входили до розуміння делікту як завдання шкоди. Система римського деліктного права була недосконалою, єдиного поняття цивільно-правового делікту в римському праві не було вироблено, загальне поняття делікту формувалося лише з окремих видів деліктів.

У часи Радянського Союзу та законодавчих змін становленню деліктного права приділялася особлива увага. Поняття деліктних зобов'язань містилося у змісті глави 8 ЦК УРСР 1922 року і глави 40 ЦК УРСР 1963 р., в яких мова йшла про зобов'язання, що виникли внаслідок заподіяння шкоди, зокрема шкода, заподіяна особі або майну іншого, підлягала відшкодуванню особою, яка її заподіяла (ст. 403 УРСР 1922 р.; ст. 440 УРСР 1963 р.). Варто зазначити, що в той час вчені ототожнювали «зобов'язання із заподіяння шкоди» та «деліктні зобов'язання» із мірою цивільно-правової відповідальності, яка наставала за шкоду, заподіяну як діями протиправними або бездіяльністю, так і діями правомірними – у стані крайньої необхідності (ст. 445 УРСР 1963 р.) [172].

Не вдаючись до детального правового аналізу минулого століття зазначимо, що законодавство було орієнтоване на визначення наслідків завдання шкоди, наслідків вчинення цивільного правопорушення, однак сучасний законодавчий підхід базується на відшкодуванні шкоди, завданої особами, в тому числі завданої малолітніми та неповнолітніми особами.

На нашу думку, надважливою функцією інституту деліктних зобов'язань є попереджувальна, адже завдання правових норм, що регулюють цивільні правопорушення полягає не лише у матеріальному забезпеченні потерпілих, а й в попередженні негативних наслідків зокрема. Саме тому, вважаємо, що деліктні зобов'язання виникають внаслідок

протиправних дій, зокрема дій малолітніх чи неповнолітніх осіб, які порушують абсолютні права іншого суб'єкта та призводять до негативних наслідків майного характеру та є різновидом цивільно-правових зобов'язань.

Р. Б. Шишка та О. Р. Шишка вказують, що «делікт має специфічний склад (*corpus delikti civile*), який наразі є спільним для цивільних правопорушень» [181, с. 275]. Зокрема, як слушно зазначають автори, такий підхід «спричиняє ряд незручностей у теоретичному розумінні цих категорій та ще більше на практиці. Зустрічаються публікації, в яких взагалі ці категорії змішуються і добровільне виконання акцесорного зобов'язання, яке виникло з правопорушення, тлумачиться як цивільно-правова відповідальність» [181, с. 275].

На думку Ю. С. Шемшученка «юридична відповідальність за своєю сутністю полягає в застосуванні до правопорушників передбачених законом санкцій, що забезпечуються в примусовому порядку державою і є правовідносинами між державою в особі її органів і правопорушником, стосовно якого і застосовані правові санкції» [179, с. 105].

У сучасному цивільному праві США, як зазначає О. О. Отрадна, «немає законодавчого визначення поняття «делікт» (*tort*). Американські науковці використовують цей термін, по-перше, для позначення дії, що порушує права іншої особи, а по-друге – для визначення обов'язку компенсувати завдану шкоду» [102, с. 53]. Дослідник А. Незар, аналізуючи питання деліктної відповідальності, підкреслює, що це «відповідальність правопорушника перед потерпілим за протиправне завдання йому шкоди без наявності поважних причин, спрямована на забезпечення її відшкодування» [192, с. 678-723].

Б. П. Карнаух, порівнюючи деліктну та кримінальну відповідальність зазначає, що «деліктна відповідальність повинна мати ширший обсяг дії, аніж відповідальність кримінальна» [53, с. 12]. Крім того, автор підкреслює, що «кримінальна та деліктна відповідальність переслідують різні цілі, а цілі, у свою чергу, визначають розуміння умов відповідальності» [53, с. 5].

Ю.Є. Борисова, характеризуючи деліктну відповідальність, дійшла висновку, що: «1) це відповідальність однієї особи (порушника) перед іншою (потерпілим); 2) відповідальність настає за протиправне завдання шкоди, тобто підставою його виникнення є делікт, а не договір; 3) шкода завдається без поважних причин, з чого випливає, що у разі завдання шкоди з поважних причин відповідальність, можливо, не настає; 4) відповідальність спрямована на відшкодування шкоди, з чого можна зробити висновок, що вона, за своєю сутністю, є компенсаційним правовим засобом, а не штрафним (каральним). Остання обставина підтверджує, що в США цивільно-правова відповідальність розглядається в рамках засобів захисту прав, а не як окремий (самостійний) правовий засіб» [10, с. 42-43].

На нашу думку, досліджуючи цивільно-правову відповідальність, слід звертати увагу на певний суб'єктивний підхід до цивільно-правової відповідальності як правового явища, яке відображається через категорію «обов'язок» однієї особи перед іншою.

Як відомо деліктні зобов'язання в сучасному національному приватному праві розмежовуються за суб'єктивним складом, а саме:

а) деліктні зобов'язання, що виникають із завдання шкоди дієздатними особами;

б) частково дієздатними особами, тобто, малолітніми, які не досягли 14 років (ст. 1178 ЦК України);

в) неповнолітніми, особами у віці від 14 до 18 років (ст. 1179 ЦК України);

г) особами, які в судовому порядку визнані обмежено дієздатними та недієздатними (ст. 1185, 1186 ЦК України);

д) юридичною особою, її органом, державою, її органом чи посадовою особою (ст. 1172–1177 ЦК України).

За предметом (об'єктом) посягання деліктні зобов'язання поділяють на дві групи:

а) деліктні зобов'язання, що виникають із завдання шкоди особі;

б) деліктні зобов'язання, що виникають із завдання шкоди майну фізичної особи чи юридичної особи [171].

Залежно від способу завдання шкоди, делікти поділяються на ті, що виникають у результаті активних дій (наприклад, застосування фізичного насильства) та ухвалення незаконного рішення, а також через дефекти товарів, виконаних робіт або наданих послуг тощо.

За критерієм підстав виникнення делікти поділяються на загальні (генеральні) та спеціальні делікти. Загальний делікт встановлює базові умови відповідальності за завдання шкоди в межах недоговірних зобов'язань. Його суть полягає в трьох основних положеннях: по-перше, шкода, заподіяна особі або її майну, підлягає повному відшкодуванню; по-друге, заподіяння шкоди вважається протиправним, якщо лише сам завдавач не доведе, що його дії були правомірними – наприклад, вчинені в межах наданих повноважень, у стані необхідної оборони або крайньої необхідності; по-третє, для настання відповідальності необхідна наявність усіх елементів складу правопорушення: шкоди, протиправної поведінки, причинного зв'язку між дією та наслідками, а також вини.

Спеціальний делікт відображає специфіку окремих правопорушень, які становлять виняток із загальних правил деліктної відповідальності. Такий делікт застосовується лише у випадках, чітко передбачених законом, не підлягає розширеному тлумаченню та не застосовується за аналогією. До спеціальних деліктів, передбачених ЦК України, належать:

- 1) завдання шкоди внаслідок протиправних дій органів державної влади або їх посадових осіб (ст.1173–1176);
- 2) шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1187);
- 3) шкода, завдана особі при виконанні нею договірних зобов'язань (ст. 1196);
- 4) шкода, завдана діями малолітніх, неповнолітніх чи недієздатних осіб (ст. 1178–1186).

Наведена класифікація відображає існуючу систему деліктного права України. При цьому зазначимо, що деліктне право України характеризується певною фрагментарністю та застарілістю правових норм, а тому потребує свого оновлення відповідно до європейських правових моделей деліктних правовідносин.

Отже, на підставі вищезазначеного можна зробити висновок, що деліктні зобов'язання виникають у разі завдання шкоди, яка не є наслідком порушення договірних зобов'язань, тобто не пов'язана з його невиконанням або неналежним виконанням. Як випливає з самої назви, підставою виникнення такого зобов'язання є делікт.

Для звернення з позовними вимогами про відшкодування шкоди, завданої деліктом, важливим є завдання безпосередньої шкоди та встановлення:

- 1) протиправної дії або бездіяльності;
- 2) наявності причинно-наслідкового зв'язку між протиправною дією (або бездіяльністю) і заподіяною шкодою;
- 3) наявності вини завдавача шкоди, крім випадків встановлених законом. За такими критеріями деліктні зобов'язання слід відрізняти від інших недоговірних зобов'язань, зокрема зобов'язань, що виникають із публічної обіцянки винагороди (гл. 78 ЦК України), внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної та юридичної особи (гл. 80 ЦК України) та інших.

Завдання шкоди поза межами вже існуючих зобов'язальних правовідносин, у минулому, пропонувалося тлумачити як порушення не індивідуального обов'язку, а загального для всіх обов'язку – утримуватися від посягання на певне благо, що належить іншим особам. Наприклад, при завданні каліцтва особі порушується абсолютне право потерпілого, зокрема право на життя та тілесну недоторканність тощо. Саме тому вважалося, що вимога потерпілого про відшкодування шкоди виникає не з порушення відповідачем зобов'язального правовідношення, що існувало між ними до

правопорушення, а з моменту виникнення делікту. Зокрема Д. В. Боброва стверджувала, що «юридичною підставою виникнення деліктного зобов'язання є порушення пасивного обов'язку (абсолютного права), тобто абсолютних правовідносин шляхом вчинення протиправного і, як правило, винного діяння» [5, с. 567].

Як зазначає С.Д. Гринько «специфіка деліктних зобов'язань простежується у двох аспектах. По-перше, передбачаються два способи відшкодування шкоди, якщо при порушенні договірному зобов'язання допускається відшкодування лише збитків. По-друге, шкода відшкодовується за принципом повного відшкодування, якщо при договірних зобов'язаннях відшкодування шкоди обмежується, як правило, фактичними майновими втратами» [36, с. 291].

На нашу думку, у зобов'язаннях відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, боржник повинен відновити майнові втрати кредитора в натурі, наприклад, надати ідентичну річ або схожу річ за характеристикою чи компенсувати завдані збитки. Законом передбачено обидві форми відшкодування, проте на практиці все таки переважає грошова компенсація відшкодування шкоди. Адже, по-перше, відшкодування в натурі зазвичай призводить до труднощів для завдавача цієї шкоди і не завжди може бути прийнятним для потерпілого. По-друге, у разі, коли мова йде про завдання шкоди здоров'ю або смерті, єдиною компенсацією за таку втрату є грошові кошти чи інші грошові зобов'язання.

Відповідно до ч. 1 ст. 1166 ЦК України «майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала» [171]. Вважаємо, що зміст недоговірних (деліктних) зобов'язань полягає у праві потерпілої сторони (кредитора) вимагати відновлення свого майнового стану, що існував до моменту заподіяння шкоди малолітніми та/або неповнолітніми особами. Водночас особа, яка несе

відповідальність за завдану шкоду, зобов'язана вжити відповідних заходів для відновлення порушеної майнової сфери. Деліктне зобов'язання припиняється після фактичного відшкодування завданих збитків.

Визначивши поняття та класифікацію деліктних зобов'язань існує необхідність визначити їх роль та місце у системі цивільно-правових зобов'язань.

У доктрині приватного права правовідносини поділяються на дві групи: регулятивні та охоронні. Якщо перші покликані регулювати майнові та немайнові відносини в їх нормальному стані (випадки існування правовідношення і правомірних дій його сторін), то інший вид виникає у тих випадках, коли порушується будь-яке право іншим із учасників правовідношення. Тобто охоронне правовідношення виникає внаслідок порушення будь-якого права (наприклад, авторського, права власності тощо).

За об'єктом посягання, тобто з урахуванням того, які блага порушуються, деліктні зобов'язання зазвичай поділяють на дві основні групи:

- а) деліктні зобов'язання, що виникають у разі завдання шкоди особі;
- б) деліктні зобов'язання, пов'язані з пошкодженням або знищенням майна.

Перша група – деліктні зобов'язання, що стосуються шкоди, завданої особі – деталізується за такими ознаками:

- 1) шкода здоров'ю, зокрема каліцтво або інше ушкодження, яке спричинило втрату працездатності, заробітку чи іншого доходу (статті 1197–1199 ЦК України);
- 2) позбавлення життя, а також посягання на честь і гідність особи.

У приватно-правовій доктрині існують різні підходи до виокремлення таких деліктних зобов'язань. На нашу думку, обґрунтованим є підхід, згідно з яким до моменту порушення особистих немайнових прав, зокрема шляхом поширення неправдивих або образливих відомостей, жодні правовідносини не виникають. Тільки в разі завдання шкоди честі та гідності особи виникає

відповідне правовідношення, змістом якого є вимога до правопорушника вчинити позитивні (корисні) дії з метою відновлення порушеного блага, тобто «виправити ситуацію» на користь потерпілої сторони.

До другої групи деліктних зобов'язань належать правовідносини, що виникають у результаті завдання шкоди майну фізичних або юридичних осіб. Залежно від характеру шкоди, що була завдана, виділяють:

- 1) деліктні зобов'язання щодо відшкодування майнової шкоди;
- 2) деліктні зобов'язання щодо компенсації моральної шкоди.

За способом завдання шкоди зазвичай розрізняють:

- 1) делікти, що виникають унаслідок безпосередньої активної дії (наприклад, фізичне насильство);
- 2) делікти, спричинені виданням незаконного рішення (ст. 1174 ЦК України);
- 3) делікти, що виникають через недоліки товарів, виконаних робіт або наданих послуг (статті 1209–1211 ЦК України).

Залежно від умов відповідальності деліктні зобов'язання поділяються на:

- 1) зобов'язання, які виникають у разі винного завдання шкоди;
- 2) зобов'язання, що не залежать від вини особи, яка завдала шкоди (наприклад, відповідальність володільця джерела підвищеної небезпеки згідно зі ст. 1187 ЦК України).

За критерієм виникнення деліктні зобов'язання класифікують на:

- 1) загальні (генеральні) – встановлюють базові умови відповідальності за завдання шкоди;
- 2) спеціальні – передбачають особливі склади правопорушень, що становлять винятки з загальних правил цивільно-правової відповідальності. Такі делікти застосовуються виключно в межах, прямо визначених законом, і не підлягають тлумаченню за аналогією.

Зрозуміло, що така класифікація деліктних зобов'язань не є вичерпною. До прикладу, із введенням у дію нових правових актів наведена система

може бути змінена шляхом розширення, доповнення чи зменшення із їх неактуальністю тощо.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, є окремим видом цивільно-правових зобов'язань. Вони виникають на підставі імперативних норм у випадках порушення абсолютних прав і обов'язків учасників цивільних правовідносин у результаті протиправної поведінки малолітньої та/або неповнолітньої особи. Такі дії призводять до негативних наслідків – як майнового, так і немайнового характеру – й обумовлюють необхідність відновлення порушеного стану. Відшкодування може здійснюватися за рахунок батьків, піклувальників або установи, яка виконує функції піклувальника.

У межах системи деліктних зобов'язань першочерговим завданням є визначення сфери дії правових зобов'язань і встановлення взаємозв'язку між окремими видами деліктних зобов'язань. З цією метою здійснюється їх класифікація на окремі підгрупи, що відрізняються між собою за характерними ознаками. Основу такої класифікації становлять: суб'єкти зобов'язань, об'єкти правопорушень, порядок відшкодування шкоди, зокрема завданої малолітніми та неповнолітніми особами. Головна мета цієї класифікації полягає у встановленні співвідношення між загальними і спеціальними нормами деліктного права, а також у виокремленні особливостей кожного з його різновидів.

1.2. Правовий статус суб'єктів у зобов'язаннях із відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами

У минулому столітті поширеною була думка, що інститут відповідальності був сфокусований на зменшення випадків цивільних правопорушень чи взагалі на їх відсутність. Саме тому превентивна функція

деліктних зобов'язань є однією з ключових, оскільки призначення правових норм полягає не лише в забезпеченні майнових інтересів потерпілих, а й у запобіганні виникненню шкоди та її негативних наслідків.

На думку С. Д. Гринько «деліктні зобов'язання виникають у разі вчинення цивільного правопорушення (делікту); умовами їх виникнення є наявність шкоди, протиправної поведінки, причинного зв'язку між шкодою і протиправною поведінкою завдавача, вини (крім випадків, передбачених законом), вони настають лише у тому випадку, коли потерпілий і заподіювач шкоди не знаходились у цивільних правовідносинах. Деліктні зобов'язання – це завжди новий юридичний обов'язок, який покладається на правопорушника замість невиконаного, виникають при порушенні абсолютного права потерпілого та регулюються імперативними нормами, є односторонніми за своїм характером, виступають тільки у формі відшкодування шкоди в натурі або відшкодування завданих збитків, на розмір відшкодування впливає умисел і груба необережність потерпілого та матеріальний стан заподіювача шкоди–фізичної особи» [36, с. 293].

З наведеного доходимо висновку про обґрунтованість підходу щодо класифікації деліктних зобов'язань за суб'єктною ознакою – залежно від того, чи є завдавачем шкоди фізична або юридична особа.

У ЦК України встановлено, що «заподіювачем шкоди може бути фізична або юридична особа» [171]. Звертаючи увагу на види цивільної дієздатності фізичних осіб доходимо висновку, що будь-яке обмеження у дієздатності осіб не є аргументом для невизнання такої особи деліквентом. Залежно від кількості завдавачів шкоди делікти поділяються на ті, що вчиняються однією або кількома малолітніми особами (спільно) (ст. 1181 ЦК України). Не є виключенням з цього правила малолітні та неповнолітні особи, адже вони, як і всі інші фізичні та юридичні особи, відповідно до ч. 1 ст. 2 ЦК України є «учасниками цивільних відносин» [171], тобто мають цивільну правосуб'єктність.

ЦК України розглядає цивільну правосуб'єктність як необхідну

передумову участі малолітніх та неповнолітніх осіб у цивільних правовідносинах, зокрема у цивільному обороті. Як відомо, правосуб'єктність охоплює дві основні складові:

1) цивільну правоздатність, тобто здатність особи мати цивільні права та обов'язки, що прямо передбачено в ч. 1 ст. 25 ЦК України;

2) цивільну дієздатність, яка згідно з абз. 2 ч. 1 ст. 30 ЦК України означає «здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання» [171].

Відповідно до ЦК України, фізична особа набуває цивільну правоздатність із моменту народження, а припиняється вона з моменту смерті (ч. 2 та ч. 4 ст. 25 ЦК України) [171]. Водночас ч. 3 ст. 25 ЦК України передбачає, що «у випадках, встановлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідно до віку» [171].

Обсяг цивільної дієздатності осіб, які не досягли повноліття, диференціюється залежно від їх віку. Як зазначається в юридичній літературі, «закон поділяє фізичних осіб, які не досягли повноліття, на дві вікові категорії, виходячи, по-перше, з того, що вони не володіють здатністю до самостійних вольових дій, а, по-друге, враховуючи те, що вони, між тим, поступово набувають зрілості: фізичні особи, які не досягли чотирнадцяти років (малолітні особи), і фізичні особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітні особи)» [165, с. 96–97].

Реалізація своїх прав та обов'язків малолітніми та неповнолітніми особами можлива й як члена сім'ї наймача житла в галузі житлових правовідносин, адже вони наділені рівними правами на житлове приміщення зі своїми батьками, повнолітніми братами і сестрами. До такого ж висновку можна дійти і щодо здатності малолітніх та неповнолітніх осіб мати в користуванні будь-яке інше майно, зокрема речі побутового призначення, які

отримані відповідно до договору дарування тощо. Можна також згадати й про право на об'єкти інтелектуальної власності. Адже малолітні та неповнолітні автори творів літератури, науки, мистецтва, винаходів тощо мають як особисті немайнові так і майнова права, а також користуються правом на видання твору чи його поширення тощо. В ЦК України не зазначено, з якого віку фізична особа може здійснювати майнові права на об'єкти інтелектуальної власності. Згідно з ч. 1 ст. 437 ЦК України «авторське право виникає у його автора в момент створення твору» [171].

Аналіз чинного цивільного законодавства, а також судової практики надає підстави зрозуміти про існування проблемних аспектів в сфері правового регулювання відносин за участю малолітніх та неповнолітніх осіб у зобов'язаннях з відшкодування шкоди. Відповідно до ст. 1166 ЦК України «майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала» [171]. Однак, «порядок притягнення неповнолітніх до цивільно-правової відповідальності (а також відшкодування завданої шкоди) визначається об'ємом і характером їх цивільної дієздатності» [175, с. 99]. При цьому, як зазначає Ж. Л. Чорна «у разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Крім цього, зазначена норма встановлює аналогічне правило і для випадків, коли неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника» [174, с. 53].

Поняття «суб'єкт права» є відомим у доктрині приватного права. На сьогодні досить відомими є наукові думки таких вчених як М.Л. Дювернуа, П. Лабанд та інших вчених. Так, наприклад, Т. О. Мацелик здійснюючи дослідження нерозривного зв'язку між діалектикою права та діалектикою

поняття «суб'єкт права», у контексті уявлень про «суб'єкта права», виділяє «основні етапи розвитку: період держави та права давнього світу, середньовіччя, а також новий та найновіший час» [86, с. 18]. Проаналізувавши праці Т. О. Мацелик слід дійти висновку, що категорія «суб'єкт права» за роки свого формування розумілася по-різному. Так, у «часи римського права категорія «суб'єкт права» сприймалася крізь призму правоздатності тільки для фізичних осіб» [86, с. 332]. У часи розквіту Київської Русі дефініція «суб'єкт права» сформувалася «під впливом політичних умов того часу, зокрема феодалної роздрібненості, прав дворянства та духівництва. Сприйняття фізичної особи як суб'єкта права відбувалося лише як похідної категорії від колективних суб'єктів права, зокрема певних соціальних союзів: сімейного, родового, общинного тощо» [86, с. 332].

Таким чином, можна підсумувати, що в той час поняття «суб'єкт права» тлумачили як певну індивідуальність щодо прав та обов'язків. Окрім індивідуальної ознаки зверталася увага на наявність у суб'єкта розумної волі та інтересу.

З огляду на те, що деліктні зобов'язання є різновидом цивільно-правових зобов'язальних правовідносин, їм притаманні всі характерні елементи та структурні ознаки, властиві будь-якому зобов'язальному правовідношенню.

Згідно зі ст. 510 ЦК України «сторонами у зобов'язанні є боржник і кредитор» [171]. Ст. 511 ЦК України встановлено, що «зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи. У випадках, встановлених договором, зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора» [171].

Законодавчі підходи до визначення суб'єктного складу зобов'язальних правовідносин у сфері деліктних зобов'язань мають певну специфіку. Зокрема, сторонами в таких зобов'язаннях традиційно виступають «особа, яка завдала шкоду», «завдавач шкоди», «відповідальна особа» або «особа,

зобов'язана відшкодувати шкоду». Разом із тим, як слушно зауважує О. О. Отрадна, «вживання такої термінології не завжди є коректним, це пояснюється тим, що шкода може бути відшкодована не лише безпосередньо її завдавачем, а й іншими особами, передбаченими законом. Крім того, термін «відповідальна особа» доцільно застосовувати лише у випадках, коли мова йде саме про деліктні правовідносини, що передбачають юридичну відповідальність, яка не завжди має місце в межах кожного деліктного зобов'язання» [104, с. 198].

На наш погляд, визначаючи особу, яка зобов'язана відшкодувати шкоду, завдану малолітніми та неповнолітніми особами, слід застосовувати термін «деліквент». Тому замість терміна «кредитор» у деліктних зобов'язаннях доречним вважаємо використання терміну «потерпілий».

Що стосується участі третіх осіб у зобов'язаннях з відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами, слід зазначити, що на момент виникнення деліктного зобов'язання такі особи, як правило, не виступають його учасниками. Треті особи, як суб'єкти деліктного зобов'язання, вступають у зобов'язання за волею інших осіб. Як правило такий «вступ» відбувається на підставі договору, тобто за згодою сторін. Враховуючи те, що зазвичай шкода завдається особі поза її волею, в момент виникнення деліктного зобов'язання третьої особи немає об'єктивно.

Таким чином, доходимо висновку, що у зобов'язаннях з відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами суб'єктний склад становлять деліквент та потерпілий, які виступають як кредитор та боржник. При цьому потерпілий має тільки право вимоги щодо відшкодування шкоди, яка йому завдана, а деліквент – тільки обов'язок відшкодувати завдану шкоду без зустрічних прав.

Розглянемо суб'єктний склад деліктних правовідносин більш детально. Потерпілим визнається особа, якій заподіяно шкоду, незалежно від її віку, громадянства чи дієздатності, якщо посягання стосується особистих немайнових прав або майнової сфери. Потерпілим може бути як фізична

особа, так і юридична особа, територіальна громада або держава. У випадку, якщо потерпілим є малолітня чи неповнолітня особа, її права та інтереси у правовідносинах представляють батьки, опікуни або інші законні представники.

Відповідно до положень цивільного законодавства, деліквенти класифікуються на дві основні групи, зокрема:

- 1) особи, які безпосередньо завдали шкоди потерпілому своїми власними діями (так звані завдавачі шкоди);
- 2) особи, які не є безпосередніми завдавачами шкоди, проте на яких законом покладено обов'язок її відшкодування.

Таким чином, завдавачем шкоди може виступати як фізична, так і юридична особа, а також держава чи територіальна громада. Фізична особа визнається суб'єктом деліктного зобов'язання і може нести відповідальність за завдану шкоду лише за умови наявності у неї деліктоздатності. Водночас, якщо така особа є неделіктоздатною, постає питання: хто саме повинен нести відповідальність за завдану шкоду таким суб'єктом?

Згідно з абз. 2 ч. 1 ст. 30 ЦК України «цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання» [171].

На думку О. Є. Харитонova та О. І. Харитонової «до змісту цивільної дієздатності фізичної особи доцільно включати низку складових елементів, які відображають різні аспекти її здатності брати участь у цивільному обороті. Зокрема, такими елементами є: правочиноздатність (здатність укладати цивільно-правові договори), деліктоздатність (здатність нести відповідальність за заподіяну шкоду), тестаментоздатність (здатність скласти заповіт), трансдієздатність (здатність делегувати або передавати здійснення прав іншій особі), бізнесдієздатність (здатність здійснювати підприємницьку діяльність), шлюбно-сімейна дієздатність (здатність

вступати у шлюб і реалізовувати права та обов'язки в сімейних правовідносинах), корпоративна дієздатність (здатність набувати та реалізовувати права учасника юридичної особи), а також авторська дієздатність (здатність особи реалізовувати свої авторські права)» [163, с. 81].

На думку В. В. Надьон «деліктоздатність – це, по-перше, самостійний структурний елемент правосуб'єктності, а, по-друге, це здатність особи самостійно нести відповідальність за вчинене нею правопорушення (якщо таке сталося). У цьому розумінні синтезуються й здатність особи нести особливого роду обов'язки, які є формою цивільно-правової відповідальності, і здатність власними діями виконувати їх» [94, с. 107].

У минулому столітті було багато наукових суперечок щодо правової конструкції «деліктзнатність». Відомими були думки вчених щодо того, що деліктоздатність витікає із правоздатності, однак досліджується в межах дієздатності. На думку Г. М. Грабовської та О. О. Бойко «дієздатність та деліктоздатність тісно пов'язані між собою в питаннях відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою і об'єднує їх одне – усвідомлення особою своїх дій. Іншими словами, відшкодування шкоди загалом пов'язано зі свідомістю та усвідомленням» [35, с. 99].

На нашу думку, на відміну від правоздатності, яка означає здатність особи мати цивільні права та нести юридичні обов'язки незалежно від її волі чи стану свідомості, деліктоздатність безпосередньо не пов'язується з категорією волездатності. Вона визначає саме здатність особи самостійно відповідати за вчинене правопорушення, проте не ґрунтується виключно на усвідомленні власних дій, як це властиво волездатності в класичному розумінні. Саме деліктоздатність вважатиметься тією передумовою відповідальності, що зумовлює пряму залежність від волездатності особи.

Таким чином, значення деліктоздатності полягає в тому, що вона дозволяє законодавцю визначити межі відповідальності особи та забезпечити її впливовість як адресата правових норм. Хоча правопорядок наділяє особу засобами реалізації суб'єктивних прав і свобод, він водночас залишає за

собою можливість припиняти випадки протиправної поведінки та застосовувати до правопорушника відповідні юридичні санкції. Такий підхід ґрунтується на поєднанні волездатності, рівня майнової самостійності особи, а також загального обсягу її правоздатності та дієздатності. Як справедливо зазначає В. В. Надьон, «саме межа ефективного юридичного впливу на особу за порушення встановлених меж дозволеної та належної поведінки визначається в межах її деліктоздатності, як складової правосуб'єктності» [93, с. 130].

Слід зазначити, що у доктрині приватного (цивільного) права звертається увага на можливість покладення на певного суб'єкта відповідальності за правопорушення, вчинене іншою особою. Такий підхід обумовлений необхідністю забезпечення повного й ефективного відновлення порушених прав потерпілого (кредитора). При цьому юридичною підставою для покладення обов'язку нести несприятливі наслідки є не деліктоздатність суб'єкта, а його загальна цивільна правоздатність і дієздатність.

У цивільному законодавстві встановлено чотири види дієздатності: часткова, неповна, повна, обмежена дієздатність. Відповідно до ч. 2 ст. 31 ЦК України частковою дієздатністю володіє фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років [171]. За нормами ч. 1 ст. 1178 ЦК України «школа, завдана малолітньою особою (яка не досягла чотирнадцяти років), відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, - якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою» [171]. На нашу думку, окрім наведених суб'єктів, які відповідають за дії малолітніх осіб, законодавець цілком слушно відніс до боржників й осіб, які здійснюють нагляд за малолітніми особами, зокрема це навчальний заклад, особи, які на підставі договору з батьками чи особами, які їх замінюють, здійснюють нагляд за малолітніми особами.

Відповідальність закладів освіти за шкоду, завдану малолітніми особами, зумовлена, зокрема, необхідністю здійснення належного нагляду за такими особами, що впливає з особливостей їх психологічного розвитку та обмеженої здатності повною мірою усвідомлювати наслідки своїх дій.

Завдання шкоди малолітніми чи неповнолітніми особами часто зумовлене їхньою обмеженою здатністю усвідомлювати шкідливий характер власної поведінки, незнанням її можливих наслідків, а також недостатнім рівнем емоційної зрілості, імпульсивністю чи впливом сторонніх осіб.

Належне здійснення нагляду за малолітніми особами є ефективним засобом запобігання заподіяння шкоди. Відповідно до ч. 2 ст. 1178 ЦК України, «якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під наглядом навчального закладу, закладу охорони здоров'я чи іншого закладу, що зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, а також під наглядом особи, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору, ці заклади та особа зобов'язані відшкодувати шкоду, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини» [171]. Таку саму конструкцію варто застосовувати й щодо неповнолітніх осіб, у разі перебування їх під наглядом навчального закладу.

Варто зазначити, що в судовій практиці здебільшого покладається відповідальність на батьків (усиновлювачів), а також осіб, які їх замінюють. Якщо заклад освіти не здійснює за законом функції опікуна щодо малолітньої та/чи неповнолітньої особи, то за дії таких осіб відповідають виключно батьки. Так, наприклад, «11 січня 2020 року Червоноградський міський суд Львівської області визнав винною матір у неналежному виконанні нею батьківських обов'язків за те, що її 16-річна донька з жовтня по грудень 2019 року пропустила 85 уроків у школі без поважних причин» [18].

За інформацією сайту Судової влади України «протягом 2020 року до суду надійшло 124 справи щодо невиконання батьками обов'язків щодо виховання дітей. У 97 випадках винних було притягнуто до відповідальності,

з них 28 разів батькам було винесено попередження, та 69 осіб було оштрафовано на загальну суму 82 450 грн.» [160]. Крім «пропуску дітьми занять у школі, батьки також понесли відповідальність за куріння ними сигарет, вживання алкоголю, скоєння дрібних крадіжок, хуліганства та ін.» [161].

Однак, за результатами Опендатабот, лише у 2021 році «кількість справ за неналежне виконання батьківських обов'язків збільшилася на 66%. У травні 2020 року Ювенальна поліція відкрила 556 справ за неналежне виховання дітей, а вже за рік, у травні 2021 року, кількість справ збільшилася до 925. ... За даними правоохоронців, серед неповнолітніх найбільшими правопорушниками є діти від 14 до 16 років» [65].

Відповідно до ст. 55 Закону України «Про освіту» «батьки зобов'язані сприяти виконанню дитиною освітньої програми та досягненню дитиною передбачених нею результатів навчання» [118]. Крім цього, постановою Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 684 затверджений «Порядок ведення обліку дітей дошкільного, шкільного віку, вихованців та учнів» [120]. Згідно наведеного Порядку «діти, не охоплені навчанням – діти шкільного віку, які повинні здобувати загальну середню освіту, але не здобувають її в будь-якій з форм, що визначена законодавством, у тому числі учні, які не відвідують навчальні заняття у закладі освіти протягом десяти робочих днів поспіль з невідомих або без поважних причин» [120].

Ст. 152 СК України гарантує дитині право на належне батьківське виховання [144]. Реалізація цього права покладається виключно на батьків або осіб, які їх замінюють. Таким чином, обов'язок батьків щодо виховання дитини має законодавче підґрунтя. Водночас у осіб, що виконують функції опікуна, відповідний обов'язок виникає на підставі рішення про встановлення опіки. З огляду на це, важливо підкреслити тісний взаємозв'язок між батьківськими правами та обов'язками: здійснюючи свої обов'язки, батьки реалізують право на особисте виховання дітей, що, в свою чергу, забезпечує дитині реалізацію її права на належне сімейне виховання.

Батьківські права мають абсолютний характер і впливають безпосередньо із закону. У зв'язку з цим невиконання батьками своїх обов'язків може тягти за собою цивільно-правову відповідальність, яка розглядається як правовий наслідок такого невиконання згідно із законодавством.

Згідно з ч. 1ст. 18 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини «держави-учасниці докладають всіх можливих зусиль до того, щоб забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини. Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування» [71].

Відповідно до ч. 6 ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства», на батьків або осіб, що виконують їхні функції, покладається юридична відповідальність за порушення прав дитини, а також за обмеження її законних інтересів у сфері охорони здоров'я, фізичного й духовного розвитку, освіти, а також за невиконання або ухилення від виконання батьківських обов'язків у порядку, визначеному законом. Як підкреслюється в науковій літературі, «відповідальність виникає в той момент, коли особа приступає до виконання своїх обов'язків, а не лише тоді, коли вона їх не виконує або стане діяти всупереч їм» [21, с. 14].

Так, у рішенні Зарічненського районного суду Рівненської області (справа №561/127/22) суд задовольнив позовні вимоги та стягнув солідарно з обох батьків матеріальну шкоду, завдану малолітньою особою. Судом встановлено, що «11 грудня 2021 року близько 19 год. 32 хв. малолітній ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_1, пошкодив ролет дверний магазину «ІНФОРМАЦІЯ_2» по АДРЕСА_1, який належить позивачу, що підтверджується постановою Зарічненського районного суду Рівненської області від 19.01.2022 року про адміністративну відповідальність ОСОБА_2 за ч. 1 ст. 184 КУпАП, письмовими поясненнями ОСОБА_2, фактичними даними, викладеними у протоколі про адміністративне правопорушення від 25.12.2021 року, рішенням Зарічненської селищної ради Рівненської області

№ 77 від 25.09.2014 року про дозвіл ОСОБА_1 на розробку комплексної схеми встановлення тимчасової споруди, комплексною схемою розміщення тимчасової споруди ОСОБА_1 по АДРЕСА_1 для здійснення підприємницької діяльності, паспортом прив'язки тимчасової споруди від 01.07.2016 року.

Відповідно до постанови Зарічненського районного суду Рівненської області від 19 січня 2022 року, ОСОБА_2, батько малолітнього ОСОБА_4, був визнаний винним у скоєнні адміністративного правопорушення, передбаченого частиною першою статті 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення – невиконання обов'язків щодо виховання дитини. За результатами розгляду справи на нього було накладено адміністративне стягнення у вигляді штрафу в розмірі 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що становить 850 гривень. Постанова набрала законної сили 01 лютого 2022 року.

Таким чином, у ході розгляду справи знайшло своє підтвердження те, що в діях малолітнього ОСОБА_4 міститься склад деліктного правопорушення, зокрема доведено наявність його вини, причинного зв'язку між протиправною поведінкою і настанням шкоди для позивача, завданої пошкодженням її майна – ролету на дверях магазину «ІНФОРМАЦІЯ_2» та завдана шкода підлягає стягненню з його батьків, які є відповідачами у справі та солідарними боржниками. Враховуючи викладене, суд вважає заявлені вимоги обґрунтованими та завдана шкода підлягає відшкодуванню відповідачами у повному обсязі» [151].

На нашу думку, невиконання батьківських обов'язків слід розуміти в аспекті неналежного виконання обов'язку, зокрема здійснення батьківського обов'язку несистемно, коли батьки не контролюють поведінку малолітніх та неповнолітніх осіб, не проводять з ними виховну роботу, принижують їх гідність або й навпаки занадто опікуються та контролюють їх.

Як зазначає А. В. Болотна, «діти прагнуть наслідувати своєю поведінкою тих, хто є для них авторитетами. Оскільки батьки найчастіше і є

самими авторитетними людьми для дитини, то вона свідомо чи підсвідомо перейматиме культуру їхнього спілкування, світосприймання, рівень моральності та законслухняності. Тому, основний вплив на правове виховання дитини робить сім'я» [9, с. 13].

На думку Н. В. Ортинської, «виховна функція є однією з найважливіших у сім'ї. Основними компонентами реалізації виховного потенціалу сім'ї є: батьківський контроль, взаємини між батьками і дітьми, педагогічна культура батьків, рівень взаєморозуміння, приклад батьків, батьківська любов» [101, с. 305]. Водночас дослідниця зазначає, що «впродовж останніх десятиліть сім'я, яка традиційно забезпечувала безпосередній виховний та розвиваючий вплив на дитину, сьогодні втрачає ключові позиції. Через окремі сім'ї, в яких батьки не усвідомлюють власної відповідальності за виховання своїх дітей або вважають, що виховання є виключно функцією закладів освіти, суспільство стикається з масовим безвідповідальним батьківством» [101, с. 305].

У науці сімейного права неодноразово досліджувалися питання залучення до відповідальності за шкоду, завдану малолітніми чи неповнолітніми особами, які перебували під наглядом відповідних установ, як цих установ, так і батьків. Батьків – за неналежне виховання малолітніх чи неповнолітніх осіб, а заклад освіти – за неналежний нагляд за малолітніми чи неповнолітніми особами, які перебувають в ньому. На нашу думку, заклади освіти та/або особи, які здійснюють нагляд за малолітніми та неповнолітніми особами на підставі договору, повинні відповідати за недобросовісне виконання своїх обов'язків. Відтак вважаємо, що обов'язки батьків та закладу освіти чи осіб, які здійснюють нагляд за малолітніми та неповнолітніми особами є різними. Зокрема, на батьків покладається обов'язок з виховання дитини, а на заклад освіти – обов'язок нагляду за цими особами.

Таким чином, у випадку, коли малолітні та неповнолітні особи своїми діями завдали шкоду, у причинно-наслідковому зв'язку пов'язану зі

здійсненню закладом освіти нагляду (неналежного нагляду), відповідальність нестиме заклад освіти в частині неналежного нагляду за такими особами. У разі, якщо шкода завдана внаслідок неналежного виховання дитини, відповідальність будуть нести виключно батьки.

Конституція України у ст. 51 закріплює, що «сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою» [73]. Також у ч. 1 ст. 5 СК України визначено, що «державою охороняється сім'я, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї» [144]. На думку А. Л. Калінюк, «турбота про дітей, їх виховання та утримання за змістом наведених законодавчих актів передбачає, що обмежування прав дитини, створення їй невмотивованого життєвого дискомфорту, несумісні із самою природою сімейних відносин, що склалися історично і забезпечують виживання та розвиток людини як біологічного виду. Визначені законом права і обов'язки батьків та осіб, що їх замінюють, самі собою відображенням загальноновизнаної моделі соціальної поведінки, якими зумовлюється характер правовідносин між батьками (особами, що їх замінюють) і дітьми, що дозволяє законодавцю, який наділений досить широкою свободою за власним розсудом обирати конкретні заходи юридичного і соціального захисту прав неповнолітніх, установлювати систему гарантій цих прав, виходячи із презумпції добросовісної, розумної поведінки батьків або осіб, що їх замінюють, щодо своїх дітей» [58, с. 97].

На думку В. Гопанчука та В. Мироненка «сфера виховання є чи не однією із найбільш особистісних, індивідуальних, яка окрім чіткої правової регламентації відчуває сильного впливу моральних засад, прийнятих суспільству. Такий стан речей дозволяє батькам якомога широко і повно використовувати своє батьківське право та виконувати свій батьківський обов'язок із найбільшою користю для дитини. Безумовно, кожен із батьків має своє бачення виховного процесу, і не має жодних порушень, якщо мета їхнього виховання збігається із завданнями, які перед батьками ставить держава та суспільство. В той же час, виправданою із усіх точок зору є

концепція, відповідно до якої, втручання у батьківську сферу виховання, є необхідним, особливо у тих випадках, коли наявне пряме порушення прав дитини. Таке втручання можливе лише шляхом притягнення батьків до юридичної відповідальності, а саме – застосування до винної особи санкцій сімейно-правової відповідальності» [22, с. 111].

Досліджуючи проблематику сімейного неблагополуччя, Л. Іллічук серед основних чинників, що призводять до соціальної дезадаптації дитини, називає: «виховання в душі асоціальних цінностей; жорстоке поводження з дитиною, вчинення щодо неї насильницьких дій, жорстокі методи виховання; недостатня увага з боку батьків до дитини, її виховання, задоволення її потреб, нехтування її інтересами; відсутність у сім'ї матеріальних умов для повноцінного розвитку, життєдіяльності та виховання; перенесення дорослими на дитину агресії, залучення її до конфліктів між батьками, атмосфера емоційного напруження, взаємної неприязні; застосування непедагогічних дій тощо» [52, с. 17]. На думку Т. Кобилянської «наслідком кризи сім'ї є численні проблеми дитинства: зростає відсоток дітей з відхиленнями від норми в стані здоров'я, емоційно-вольового розвитку і поведінки, причому більша частина проблем викликана порушенням внутрішньо-сімейних і дитячо-батьківських відносин; процесом формування моральної сфери. Важливою проблемою сучасної сім'ї є повноцінна реалізація виховної функції» [66, с. 139].

Щодо інших суб'єктів цивільно-правової відповідальності, зокрема малолітніх осіб, які визначені законодавцем у ст. 1178 ЦК України, варто зазначити, що детальний аналіз змісту цієї статті дає підстави виокремити декілька осіб, відповідальних за дії малолітніх. Серед таких осіб, на яких може бути покладено обов'язок щодо виховання малолітньої особи, законодавством визначено: батьків, усиновлювачів, опікунів, а також інших осіб, які на правових підставах здійснюють виховання малолітньої особи, зокрема й патронатних вихователів.

На думку І. В. Бурлаки, до кола осіб, які можуть бути відповідальними за виховання малолітньої особи, слід відносити прийомних батьків [13]. Відповідно до ч. 1 ст. 256-2 СК України «прийомні батьки – подружжя або особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли для спільного проживання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» [144]. Подібний висновок підтверджується також положенням абз. 14 ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [130]. Згідно з ч. 2 ст. 256-2 СК України «прийомні батьки несуть обов'язки по вихованню та розвитку дітей, передбачені статтею 150 цього Кодексу» [144].

Таким чином, прийомні батьки, як і біологічні, повинні забезпечувати виховання дитини «в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини» [144]. У цьому контексті відповідальність за шкоду, завдану малолітніми або неповнолітніми особами, виступає складовою частиною правового статусу прийомних батьків.

Аналогічні правові підходи закріплені і в сімейному законодавстві щодо батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу. Згідно з ч. 1-2 ст. 256-6 СК України «батьки-вихователі – подружжя або окрема особа, що не перебуває у шлюбі, які взяли дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, для виховання та спільного проживання. Батьки-вихователі несуть обов'язки по вихованню та розвитку дітей, передбачені статтею 150 цього Кодексу» [144].

Таким чином, до осіб, які на правових підставах здійснюють виховання малолітніх та неповнолітніх осіб, відносимо батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу, прийомних батьків, патронатних вихователів. Окрім цього, заклад освіти, який за законом здійснює щодо малолітнього функції опікуна, також наділений відповідними правами та обов'язками, подібними до батьківських. Відповідно до ч. 3 ст. 1178 ЦК України, «якщо малолітня особа перебувала в закладі, який за законом здійснює щодо неї функції

опікуна, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану нею, якщо не доведе, що шкоди було завдано не з його вини» [171]. Це кореспондується з положенням ст. 66 ЦК України, відповідно до якої, «якщо над фізичною особою, яка перебуває у навчальному закладі, закладі охорони здоров'я або закладі соціального захисту населення, не встановлено опіку чи піклування або не призначено опікуна чи піклувальника, опіку або піклування над нею здійснює цей заклад» [171].

Таким чином, заклад освіти в певних випадках не лише виконує функції опікуна, але й фактично реалізує право батьківського піклування. У зв'язку з цим, на нього покладається деліктна відповідальність за шкоду, завдану малолітньою особою під час перебування під його наглядом, у разі недодержання вимог щодо належного нагляду чи виховання.

У законодавстві України існує перелік закладів, в яких діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування можуть проживати. Так, зокрема, відповідно до Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, затвердженого Наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерства соціальної політики України 10.09.2012, № 955/557, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 20.09.2012 р. за № 1629/21941, зокрема п. 2.1, «для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою забезпечення належного рівня задоволення їх життєвих та освітніх потреб за умов повного утримання їх за рахунок засновника, власника створюються інтернатні заклади таких типів:

дитячий будинок – навчальний заклад, який забезпечує розвиток, виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дошкільного та шкільного віку;

загальноосвітня школа-інтернат – навчальний заклад, що забезпечує виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

спеціалізована школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів, що забезпечує виховання, навчання та соціальну адаптацію обдарованих дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку;

загальноосвітня санаторна школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад з відповідним профілем для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують тривалого лікування» [125].

Враховуючи наведену розгалуженість закладів, в яких малолітні та неповнолітні особи можуть перебувати, зазначимо, що на заклади освіти покладається тягар цивільної відповідальності за шкоду, завдану малолітніми та/чи неповнолітніми особами, якщо вони не тільки здійснюють на ними нагляд, а й виконують батьківські обов'язки, відповідно до норм СК України.

Також зазначимо, що у дореволюційній цивілістиці, згода опікунів на вчинення неповнолітніми особами правочинів (поряд з іншими випадками втручання однієї особи при вчиненні правочину іншою особою, що є юридично необхідним для виникнення правочину) розглядалась як особливий вид, який отримав назву юридичної співучасті. Основними ознаками дій юридичного співучасника визначалося те, що вони мають юридичний характер і є необхідними для вчинення правочину, а також вони не тягнуть жодних правових наслідків для самого співучасника, в особі якого не виникають і не припиняються правові наслідки правочину. На думку Ж. Л. Чорної «правовий зв'язок між такими батьками і дітьми не припиняється, а спрямовується на захист інтересів неповнолітніх. Втрата батьками батьківських прав, з одного боку, призводить до позбавлення права на особисте виховання своїх дітей, а з іншого – на них покладається додатковий обов'язок за неналежне виховання своїх дітей, який проявляється у притягненні їх до відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми» [174,

с. 55]. Ми підтримуємо загалом таку ідею, адже юридичний співучасник сам не завдає шкоду, не вчиняє правочини тощо, а тільки, у разі вчинення правочину надає згоду на вчинення таких дій, а у разі виникнення деліктів – відповідає разом з ним.

Відповідно до ч. 2 ст. 33 ЦК України «неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник» [171]. Таким чином, у наведеній нормі передбачена відповідальність батьків у випадку невиконання неповнолітньою особою правочину, на який вони давали згоду. Для того, щоб настала цивільна відповідальність в цьому випадку, потрібна наявність юридичного складу, зокрема: 1) завдання шкоди неповнолітньою особою; 2) відсутність у неповнолітньої особи майна, необхідного та достатнього для відшкодування шкоди. У такому випадку згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника набуває нового значення: вона тягне (у випадку невиконання правочину неповнолітньою особою) покладення на них додаткової майнової відповідальності.

З наведеного вище доходимо висновку, що батьки, опікуни та піклувальники належать до суб'єктів, які зобов'язані відповідати за дії малолітніх та неповнолітніх осіб на загальних підставах. Натомість, заклади освіти, заклади охорони здоров'я, інші заклади, що зобов'язані здійснювати нагляд за малолітніми чи неповнолітніми особами, які виступають як юридичні особи і несуть цивільно-правову відповідальність за їх дії, є спеціальними суб'єктами. До цього списку також відносимо й осіб, що здійснюють нагляд за малолітніми та неповнолітніми особами з підстав укладення відповідного цивільно-правового договору. Наведені заклади та особа, яка здійснює нагляд зобов'язані відшкодувати шкоду у разі недоведення, що шкоди завдано не з їхньої вини.

У юридичній літературі висловлюються думки, що при солідарній відповідальності слід враховувати й недоліки піклування, внаслідок яких було завдано шкоду. На нашу думку, така позиція є слушною, однак, якщо шкода завдана під час перебування малолітньої чи неповнолітньої особи в навчальному чи іншому закладі, що здійснює нагляд, саме останній повинен нести відповідальність з підстав відсутності належного нагляду, якщо не доведе іншого.

Також вважаємо за необхідне звернути увагу на проблематику зниження віку невідповідності малолітньої особи. Так, наприклад, на думку С. Д. Гринько, відшкодування шкоди, завданої деліктом, може здійснюватися на засадах справедливості лише за умови, що особа віком до 7 років визнається невідповідною, тобто нездатною нести відповідальність за завдану шкоду. Водночас, у випадку, якщо фізичній особі виповнилося 7 років, питання про її деліктоздатність має вирішуватися індивідуально – шляхом встановлення здатності усвідомлювати значення свого діяння [39, с. 160]. Вчена пропонує знести зміни до ЦК України, а саме доповнити ст. 1178 ч. 6 такого змісту: «Фізична особа, яка не досягла семирічного віку, може бути зобов'язана судом відшкодувати шкоду, завдану нею, з урахуванням обставин справи частково або в повному обсязі, якщо вона має достатні для цього кошти і не залишиться без засобів, необхідних для власного належного утримання, а також для виконання передбачених законом обов'язків щодо надання утримання іншим особам, а фізичні особи, які визначені частиною першою цієї статті, померли або довели відсутність своєї вини» [39, с. 164]. Зазначене положення, на думку авторки, дозволило б забезпечити баланс між інтересами потерпілої сторони та справедливим підходом до відповідальності малолітніх осіб, враховуючи їх вік, психологічні особливості та матеріальні можливості.

На думку М.О. Стефанчука, «вік набуття часткової дієздатності дитиною має бути уведений у рамки від 6 до 14 років. Саме з цим віком низка інших законодавчих актів пов'язує початок участі дитини у певних

правовідносинах. Як правило, з 6 років дитина починає відвідувати школу (ч. 1 ст. 20 Закону України «Про загальну середню освіту»); може стати індивідуальним членом дитячих громадських організацій (ч. 4 ст. 5 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації»); у разі зміни прізвища обома батьками або одного з батьків прізвище дитини, яка досягла семи років, змінюється (може бути змінено) за її згодою (ч.ч. 2 та 3 ст. 148 Сімейного кодексу України). Тобто з 6-7 років малолітній «індивідуум» включається у процес соціалізації. Де-факто, лише з цього віку можна починати говорити про ймовірну можливість здійснення дитиною деякого обсягу своїх прав» [159, с. 315]. М. О. Стефанчук, дослідивши обсяг дієздатності дітей віком до 14 років за цивільним законодавством України, доходить висновку, що «загалом норми, які на сьогодні регулюють питання дієздатності малолітніх осіб, здатні створити достатні правові умови для здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав малолітніх осіб. ... на сьогодні маємо ситуацію розширення випадків самостійної участі малолітніх осіб у цивільно-правових відносинах, що фактично виходить за межі наданої їм законом часткової дієздатності. Поряд з цим з метою розширення можливостей даної категорії у сучасних цивільних правовідносинах, а також вирішення деяких проблемних та спірних питань вважається, що потребують удосконалення вимоги законодавства щодо встановлення мінімального віку набуття часткової дієздатності, розширення обсягу правочиноздатності малолітніх осіб, а також надання їм можливості самостійно звертатися по безоплатну правову допомогу з метою захисту своїх суб'єктивних прав та інтересів, зокрема й цивільних» [159, с. 342]. На підставі наведеного автором пропонуються зміни до чинного законодавства, зокрема змінити ст. 31 ЦК України: «Часткова цивільна дієздатність фізичної особи у віці від шести до чотирнадцяти років. 1. Фізична особа, у віці від шести до чотирнадцяти років (малолітня особа), має право...» [159, с. 342].

Про зміни в розвитку малолітніх та неповнолітніх осіб зазначається й у зарубіжній доктрині права. Так, наприклад, у ст. 994 Цивільного кодексу

Грузії йдеться про те, що «особа у віці більше 10 років, але ще неповнолітня, несе відповідальність за шкоду, завдану нею іншим особам, окрім випадків, коли при завданні шкоди вона не могла розуміти значення своїх дій» [191]. Більше того, окрім деліктоздатності, яка визначена грузинським законодавством у десятирічному віці, в наведеній нормі йдеться й про усвідомлення дій малолітньою особою.

В свою чергу, у Німецькому цивільному уложенні такий віковий критерій визначено у віці семи років. Зокрема, відповідно до абз. 2 параграфа 828 Німецького цивільного уложення «особа, якій виповнилось сім років, однак, яка ще не досягла вісімнадцятирічного віку, не відповідає за шкоду, завдану іншій особі, якщо на момент вчинення дій, що призвели до шкоди, вона не усвідомлювала їх характеру та наслідків, або не могла керувати своєю поведінкою» [186].

Аналізуючи наведене законодавство, Г. М. Грабовська та О. О. Бойко роблять висновок про невирішеність питання щодо необхідності зміни віку деліктоздатності з 14 до 7 років. Автори зазначають, що «якщо особа здатна самотійно здійснювати психічні процеси, наслідком яких є юридичні дії (як правомірні, так і неправомірні) – це означає здатність особи усвідомлювати можливі наслідки своїх дій та їх значення» [35, с. 100].

Г. О. Резнік зазначає, що у Китаї повноліття настає у 18 років. Неповнолітні особи віком до 10 років вважаються повністю недієздатними, а особи віком від 10 до 18 років – обмежено дієздатними. Відповідно, законні представники здійснюють цивільно-правові дії від імені таких осіб або надають згоду на їх вчинення [133, с. 82–83].

Слід зазначити, що в українському законодавстві, зокрема у СК України, також йдеться про можливість усвідомлення значення дій дітьми у віці 7 або 10 років (ст. 148 та ст. 160 СК України), а також, що у випадках, коли діти можуть висловлювати свою думку (ч. 2 ст. 171 СК України) [144].

У свій час Я. М. Шевченко вказувала на те, що визнання неповнолітньої особи суб'єктом цивільно-правової відповідальності, зокрема

у деліктних зобов'язаннях, можливе лише за наявності у неї здатності усвідомлювати правову та соціальну суть своїх дій, їхній протиправний характер, а також можливість передбачити наслідки і контролювати власну поведінку [178, с. 95]. Такий підхід відповідає сучасним доктринальним позиціям щодо інтелектуального та вольового аспектів відповідальності.

Погоджуючись із загальною тезою висловленою Я. М. Шевченко, Г. М. Грабовська та О. О. Бойко, пропонують внести зміни до ч. 1 ст. 1179 ЦК України у наступній редакції: «1. Неповнолітня особа (у віці від десяти до вісімнадцяти років) відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах, якщо вона при скоєнні дій, які завдали шкоду, усвідомлювала ці дії, можливі наслідки та відповідальність» [35, с. 100].

На нашу думку, такий підхід не зовсім слушний, адже як відомо у кожного індивіда можливий свій етап розвитку. «Розвиток – це процес формування і зміни внутрішніх якостей людини» [141]. У психології виділяють чотири етапи розвитку, зокрема «біологічний, психічний, соціальний, духовний (моральний)» [142]. Вважається, що ріст і розвиток мають індивідуальні особливості, кожний етап розвитку у дитини може початися раніше або пізніше порівняно з іншими особами. На сьогодні існує багато малолітніх та неповнолітніх осіб, в яких біологічний, психологічний або соціальний розвиток значно випереджає хронологічний (паспортний) вік, а існують випадки – навпаки.

Досліджуючи питання щодо граничного віку деліктоздатності малолітніх та неповнолітніх дітей в частині його зниження, звертаємо увагу насамперед на те, що у кожному віці існує певна система усвідомлення дій. Так, наприклад, французький психолог Жан Піаже за основу вікової періодизації взяв стадії когнітивного (інтелектуального) розвитку. Кожна з таких стадій характеризувалася вченим певним стилем мислення і способом вирішення поставлених завдань. Так, до «першої стадії психолог відносить дітей віком до 2-ох років (сенсомоторна стадія). У ній світ сприймається дитиною відносно своїх відчуттів. Вона живе «тут і тепер». Іграшка існує

тільки тоді, коли дитина її бачить, чує, торкається. Коли іграшка зникає з поля відчуттів – для дитини її не існує. З розвитком дитина починає розуміти особливий характер навколишнього світу, зокрема того, що речі можуть існувати навіть тоді, коли вона їх не бачить, а також починається усвідомлення найпростішого причинно-наслідкового зв'язку (наприклад, отримання десерту після обіду). Така стадія розвитку переростає у стадію, за висловами Жан Піаже, передпонятійну (2–4 роки) та інтуїтивну (4–7 років). На стадії передпонятійній особа у віці 2–4 років починає усвідомлювати безліч речей з однаковими характеристиками. Наприклад, що іграшка у руках іншої дитини така ж сама як у неї вдома, а не саме ця іграшка. На стадії інтуїтивній (4–7 років), дитина здатна вирішити багато завдань інтуїтивно, але її мислення все ще ґрунтується більше на сприйманні, ніж на логіці. На стадії конкретних операцій (7 – 11(12) років) у осіб уже формуються основи логічного мислення, однак зберігається здатність розв'язувати задачі, які легко уявити. У віці (12 – 14 (15) років) формується спроможність оперувати абстрактними поняттями, логічно мислити, аналізувати наслідки і робити висновки. Таку стадію формування особистості психолог називає стадією формальних операцій, зазначаючи при цьому, що лише після завершення цієї стадії особа здатна самостійно робити свідомий вибір і відповідати за його наслідки» [142].

З огляду на такі психологічні дослідження, на нашу думку, рівень зрілості та свідомості малолітніх та неповнолітніх осіб у чинному законодавстві визначений абсолютно правильно. Ми не поділяємо думку науковців щодо зниження вікового порогу. На нашу думку, перед цим має пройти певний етап становлення соціальної та психологічної зрілості особистості. Його основними ознаками є здатність говорити правду, відстоювати власну позицію, поєднувати комунікативні навички з дотриманням норм і правил поведінки в соціумі, а також уміння вирішувати життєві конфлікти й долати комунікативні труднощі. Важливим є ще той момент, що особи, особливо ті, які надто захоплюються комп'ютерними

іграми, можуть не усвідомлювати реальність життя та усі його ризики. Так, наприклад, граючи комп'ютерну гру, в якій завдається шкода майну (розбивається автомобіль тощо), підлітки навіть не задумуються про наслідки, адже завжди у грі є друга, третя спроба тощо. В реальному житті таких спроб немає та й наслідки настають зовсім інші. З огляду на це, наведений авторами вище віковий критерій, від десяти до вісімнадцяти років вважаємо необґрунтованим.

В аспекті досліджуваного зазначимо й про те, що, як відомо, на волю суб'єктів права можуть впливати різні фактори, серед них й бажання, прагнення до чогось, ступінь свідомості тощо. Вважається, що саме дії особи, які виражаються у сукупності із волевиявленням містять у собі безпосередню волю щодо її вираження. При цьому слід зауважити, що не лише активна правомірна усвідомлена дія може виражати волю малолітньої чи неповнолітньої особи, яка буде спрямована на настання правових наслідків, а й пасивна поведінка наведених осіб також може призвести до таких наслідків.

На думку К. В. Скиданова «пасивна поведінка особи може проявлятися у випадках, коли воля презюмується або взагалі не враховується, що тим не менше не перешкоджає настанню правових наслідків» [146, с. 3].

На наш погляд, у відносинах з відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами волевиявлення може бути пряме, непряме, мовчазне. Пряме волевиявлення розглядається у навмисних діях малолітніх та неповнолітніх осіб. Непряме – лише в тому разі, коли особи є учасниками завданої шкоди, та несвідомо або під погрозою, страхом перед іншими особам стають учасниками деліктних зобов'язань. Водночас мовчазне волевиявлення – це беззаперечна участь у завданні шкоди.

Враховуючи вказане, робимо висновок, що у відносинах з відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами волевиявлення у більшості випадків є непрямим з відсутністю мети. Адже зазвичай малолітні та неповнолітні особи, завдаючи шкоду не усвідомлюють,

або не до кінця усвідомлюють мету. Як правило, форма зовнішнього волевиявлення малолітньої та/чи неповнолітньої особи зазвичай не відповідає їх внутрішній волі, з огляду на помилку в сприйнятті реальних загроз, а також в очікуванні певних реальних наслідків.

Мета та мотив у доктрині приватного права розглядається відповідно до сфери регулювання відносин. Так, наприклад, у договірних відносинах під метою правочину розуміють, як правило, намір особи, яка вчиняє певний правочин, який зумовлює досягнення правового результату, що передбачений його умовами. Водночас у деліктних зобов'язаннях такого наміру немає, саме тому у своїй більшості малолітні та неповнолітні особи завдаючи шкоду не усвідомлюють наслідків, а відтак жодного правового результату (мети) вони не досягають. Однак, у їх діях може бути явно виражений мотив, заради якого малолітня та/чи неповнолітня особа завдала шкоду.

Як правило, під мотивом вчинення правочину розуміється певний психологічний стимул, тобто те, заради чого особа вчиняє або не вчиняє ту чи іншу дію. Однак така формула не завжди є присутньою у деліктних відносинах. Якщо проаналізувати судову практику у сфері деліктних правовідносин, то можна зазначити, що у більшості випадків йдеться про ненавмисну вину – шкода, завдана малолітніми та неповнолітніми особами, як правило зумовлена недбалою поведінкою, яка є необережною.

Таким чином, на нашу думку, мотив та мету завдання шкоди малолітніми чи неповнолітніми особами не слід ототожнювати. У переважній більшості малолітні та неповнолітні особи, завдаючи шкоду не усвідомлюють, або не до кінця усвідомлюють мету та мотив. Зазвичай форма зовнішнього волевиявлення малолітньої та неповнолітньої особи є неспівмірною їх внутрішній волі, з огляду на можливість помилки у сприйнятті реальних загроз, а також в очікуванні настання певних результатів.

В аспекті дослідженого вважаємо слушною думку О. О. Отраднової, що «основна мета існування деліктних зобов'язань – це відшкодування (компенсація) втрат потерпілого. Така компенсація здійснюється за рахунок коштів або майна деліквента. Малолітні особи, як правило, не мають свого майна або доходів для відшкодування заподіяної ними шкоди. Отже, в переважній більшості випадків усе одно до процесу відшкодування шкоди слід залучати батьків (усиновлювачів) або опікунів малолітньої особи» [104, с. 203].

Таким шляхом йде й судова практика. Так, наприклад, у справі за № 484/2598/17 від 19.01.2018 року Первомайським міськрайонним судом Миколаївської області «розглянуто цивільну справу за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2 та інших ОСІБ про відшкодування моральної шкоди, завданої малолітніми особами. Позивачка звернулася до Первомайського ВП ГУНП в Миколаївській області з заявою про те, що 13 квітня 2017 року о 09-00 годині біля будинку АДРЕСА_1 невстановлені особи спричинили її малолітньому сину ОСОБА_9 ІНФОРМАЦІЯ_1 тілесні ушкодження. В зв'язку з чим, відкрито справу за ознаками ч.1 ст.125 КК України та внесено до реєстру за № 12017150110000889 від 14.04.2017 року. За результатами судово-медичної експертизи у малолітнього ОСОБА_9, ІНФОРМАЦІЯ_1 виявлено: садна обличчя, крововиливи нижніх кінцівок. Дані тілесні ушкодження могли утворитись від дії тупих твердих предметів і строк, зазначений в постанові, та віднесено до категорії легких. При цьому зазначено, що вони не могли виникнути внаслідок падіння з висоти власного зросту. При проведенні досудового розслідування було встановлено, що зазначені тілесні ушкодження малолітньому ОСОБА_9 спричинили семеро малолітніх дітей, а саме: ОСОБА_11, 2008 року народження, ОСОБА_12, 2007 року народження, ОСОБА_13, 2008 року народження, ОСОБА_14, 2008 року народження, ОСОБА_15, 2008 року народження. ОСОБА_16, 2005 року народження, ОСОБА_17, 2008 року народження, а тому в діях останніх відсутній склад за ч.1 ст.125 КК України. На підставі п.1 ч.1 ст.110, ст. 284 КПК України

кримінальне провадження було закрито. Відтак, у зв'язку з закриттям кримінального провадження, згідно чинного законодавства батьки дітей, які приймали участь в спричиненні тілесних ушкоджень малолітньому ОСОБА_9 були притягнуті до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП, а саме: неналежне виконання батьками своїх виховних обов'язків щодо дітей, за що кожний з батьків отримав штраф в розмірі 17 грн. Отже, протиправними діями малолітніх осіб малолітньому ОСОБА_9 було спричинено моральні страждання, які полягають в наступному: в результаті нанесення тілесного ушкодження її син переніс фізичні та моральні страждання. тривалий час після подій перебував в пригніченому стані, його обличчя пошкоджено у зв'язку з цим, він не міг займатись навчанням та навіть вийти на вулицю. З цих причин в нього змінився звичайний спосіб життя, на відновлення якого потрібно витратити час та кошти. Все це порушило не тільки спокій ОСОБА_9, але і членів всієї родини, оскільки вся сім'я була схвильована фізичним та моральним станом здоров'ям хлопчика. 07.06.2017 року позивачка з сином зверталась за медичною допомогою до лікаря-психіатра, який поставив йому діагноз: Розлади емоцій та поведінки, внаслідок психофізичної травми. Моральні страждання свого сина позивачка оцінює в 6 тис. грн., вважає що саме така сума буде достатньою для відновлення його попереднього життя, тому просить стягнути в кожного відповідача по 1 тис. грн. В судовому засіданні позивач та її представник позов підтримали та просили задовольнити, посилаючись на викладене в позові. У судовому засіданні відповідачі підтвердили факт складання відносно них адміністративного протоколу за невиконання батьківських обов'язків, за те, що їх діти приймали участь у бійці. Встановлені обставини свідчать про наявність причинно-наслідкового зв'язку між діями малолітніх – дітей відповідачів по справі та завданням шкоди іншій малолітній особі ОСОБА_9. Право людини на особисту недоторканість, на охорону здоров'я, повагу честі гідності є основоположними і мають закладатися батьками при здійсненні свого обов'язку щодо належного виховання. При цьому ці права

належать кожній людині і мають поважатися і додержуватися кожною людиною, з урахуванням того, що інша особа має такі ж самі права. Навіть право на самооборону не є необмеженим. Застосування способів самозахисту повинно бути співмірним із суттю порушеного права, особливостями дій, що спричинили порушення, а також з урахуванням наслідків, які настали в результаті такого порушення (ч. 2 ст. 19 ЦК України). Враховуючи вищенаведене судом встановлено: стягнути солідарно з ОСОБА_5 (місце проживання АДРЕСА_1), ОСОБА_4 (місце проживання АДРЕСА_2), ОСОБА_6 (місце проживання АДРЕСА_3), ОСОБА_7 (місце проживання АДРЕСА_4), ОСОБА_8 (місце проживання АДРЕСА_5), ОСОБА_3 (місце проживання АДРЕСА_6) на користь ОСОБА_1 (місце проживання АДРЕСА_7) в рахунок відшкодування моральної шкоди шість тисяч гривень та 1600 грн. судового збору, а всього стягненню підлягає 7600 (сім тисяч шістсот) грн.» [152].

Наведена судова справа не є ідеальною за своїм рішенням, хоч демонструє практику покладення відшкодування шкоди, завданої малолітніми особами, на батьків. На нашу думку, суд мав би залучити до цивільної відповідальності обох батьків та вирішити їх відповідальність солідарно. З цього приводу вважаємо слушною думку І. В. Бурлаки, що «потрібно закріпити роз'яснення, що у справах про відшкодування шкоди, завданої малолітніми, відповідачами виступають обоє його батьки, незалежно від того, з ким з них постійно проживає дитина. Враховуючи спільний характер прав і обов'язків матері та батька щодо дитини, її батьки за шкоду, завдану малолітньою дитиною, повинні відповідати солідарно, а не у певних частках. Суд може визначити й відповідним чином зменшити частку, що підлягає відшкодуванню з одного з батьків, лише у тому разі, якщо він внаслідок винних дій іншого був позбавлений можливості здійснювати виховання дитини, а тому шкода не є наслідком несумлінного здійснення саме цим з батьків виховання дитини» [13].

Слід підкреслити, що коло осіб, які несуть відповідальність за шкоду,

заподіяну малолітніми та неповнолітніми, майже однакове в більшості країн континентальної правової системи. До них належать батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники та інші законні представники – як фізичні, так і юридичні особи. Відмінності у визначенні таких суб'єктів зазвичай зумовлені рівнем соціально-правового розвитку або культурно-історичними особливостями держави. Наприклад, залежно від регулювання сімейних відносин, обов'язок відповідати за дії дитини може покладатися як на обох батьків, що перебувають у шлюбі, так і лише на одного з них. Так, зокрема, у ст. 333 Цивільного кодексу Швейцарії, відповідальність за дії малолітніх і неповнолітніх несе виключно батько сімейства. Водночас, якщо виховання здійснюють прийомні батьки, вони, попри статус законних представників, не несуть відповідальності за вчинки дитини, на відміну від її біологічних батьків. За законодавством Німеччини, у разі, якщо батьки не перебувають у шлюбі, відповідальність за шкоду, завдану малолітньою чи неповнолітньою особою понесе їх матір (ст. 1705 ЦК Німеччини).

Враховуючи сучасний розвиток суспільства, існування різноманітних соціальних умов, укладення одностатевих шлюбів у деяких країнах Європейського Союзу, зокрема Швеції, Данії, Польщі, Італії та інших, в силу дозволеності укладення нетипових шлюбів покладатиметься й на них відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами.

Однак, на нашу думку, найкращим прикладом компенсаційної спрямованості деліктного права у досліджуваних відносинах є законодавство Нідерландів. У Цивільному кодексі Нідерландів закріплено принцип відповідальності законних представників без наявності їхньої вини за шкоду, заподіяну особами, які не досягли 14-річного віку. Зокрема, у частині першій статті 6.3.2.1 ЦК Нідерландів зазначено, що «законний представник несе відповідальність за шкоду, заподіяну поведінкою дитини, яка не досягла 14 років, іншим особам, якщо така поведінка могла б вважатися правопорушенням і бути поставленою дитині у вину, якби не її вік» [192]. Водночас така безвинна відповідальність поширюється лише на дії

малолітніх осіб до 14 років. Щодо неповнолітніх віком від 14 до 16 років, законодавство Нідерландів встановлює, що законні представники відповідають за заподіяну ними шкоду іншим особам лише у тому разі, якщо їм можна поставити в провину неналежний контроль або невжиття заходів для запобігання такій поведінці.

Приклад Нідерландів є показовим насамперед з точки зору законодавчого підходу до аналізу поведінки малолітніх і неповнолітніх осіб. Законодавець цілком слушно акцентує увагу на поведінковому аспекті, оскільки саме поведінка є результатом належного виховання дитини. З позиції психологічної науки поведінкові розлади розглядаються як проблема психічного здоров'я молоді, адже вони пов'язані з порушенням соціального розвитку, формуванням уміння контролювати власну поведінку та узгоджувати її із загальноприйнятими нормами, правилами, потребами й почуттями інших людей. Очевидно, що такі розлади становлять загрозу не лише з точки зору можливого завдання шкоди, а й для повноцінного розвитку особистості, її соціальної та професійної самореалізації.

Відповідно до законодавства Іспанії, відповідальність батьків має дуалістичний характер і залежить від дій дитини. По-перше, згідно зі ст. 1903 Цивільного кодексу Іспанії, відповідальність настає у разі завдання шкоди на підставі презумпції вини батьків або інших законних представників через неналежне виховання малолітніх чи неповнолітніх осіб. По-друге, у випадках, коли шкода спричинена злочинами неповнолітніх, закон передбачає відповідальність батьків без урахування їхньої вини – на підставі закону про кримінальну відповідальність неповнолітніх осіб. Такий підхід можна розглядати як винятковий компенсаційний механізм, спрямований на забезпечення прав та інтересів потерпілих. Водночас відповідальність осіб, які здійснюють нагляд за дітьми, встановлюється на тих самих засадах, що й для законних представників.

Подібна тенденція спостерігається і в правових системах Чехії, Німеччини та інших країн, де сформульовано загальний принцип: усі треті

особи, відповідальні за нагляд і виховання, несуть відповідальність за тими самими правилами, що й законні представники, із запровадженням спростовуваної презумпції вини за недоліки у вихованні або нагляді.

У англосаксонському праві однією із найдавніших норм вважається норма права про відповідальність неповнолітніх осіб на Британських островах. Так, наприклад, у місцевих законодавчих актах наводиться вік особи, зокрема «десятирічна дитина може бути спільником при крадіжці» [189]. Саме з цього віку за законодавством Британських островів особи вважалися деліктоздатними. Відомо, що континентальне право, сприйнявши норми римського права, встановило особливі правила відповідальності неповнолітніх і відповідальності батьків за дії останніх. На думку професора Вігмора, основною відмінністю у цій галузі загального права від континентального є те, що «якщо в континентальному праві як господар за підвладного, так і батько відповідав за вину дитини і подавав за неї відшкодування, то в загальному праві Англії такого правила встановлено не було. Відповідальність дитини в будь-якому, навіть у ранньому віці була самостійною і протягом довгого історичного періоду про відповідальність дитини за завдану шкоду взагалі не згадувалося» [187]. Наведений підхід у сучасному цивільному праві Великобританії не зовсім сприймається. Все більше вчених наполягають на зміні загального права у цій сфері. Багато науковців звертають увагу на те, що «не існує достатніх експериментальних чи емпіричних даних, які б свідчили про дитячий психічний чи фізичний розвиток, які б обґрунтували принцип різних вікових рівнів, що універсально застосовуються, або «віковий стагізм» [188]. На думку Джейн Фортін «встановлення будь-яких вікових лімітів нижче ніж 16 років викликає ряд додаткових запитань, зокрема таких, як купівля шоколаду з алкоголем тощо. У праві це є більше предметом розваги, немає жодної практичної значимості» [189].

За законодавством США дитина не притягується до відповідальності, якщо її вік не відповідає спеціальним мотивам, передбаченим у деліктах,

який є необхідним при аналізі таких правопорушень. Так, наприклад, за наклеп здійснений малолітньою особою відповідальність зазвичай несуть батьки або особи, які їх замінюють. Враховуючи те, що наклеп у загальному праві вважається спеціальним деліктом, який вимагає спеціального наміру, малолітні особи зазвичай не приймають участі з огляду на відсутність їх наміру щодо вчинення клевети. Однак, якщо наклеп, вчинений малолітнім, був сприйнятий реально і викликав тяжкі наслідки і без такого наміру, то сама дитина може понести відповідальність. Такі випадки є поодинокими. Зокрема у Канаді відомим є такий випадок. «Племінниця позивача, дівчинка 13 років, звинуватила дядька у сексуальних домаганнях у розмові зі своїми друзями. Порушена кримінальна справа була закрита у судовому порядку, оскільки жоден із фактів домагань, описаних дитиною, не підтвердився та був легко спростований фактичними даними. Пізніше дитина зізналася у своїй брехні. Обвинувачення коштувало потерпілому роботи, і навіть великих матеріальних витрат на судовий захист. У свою чергу, судом було винесено рішення про стягнення з малолітньої особи на користь потерпілого, його дружини та дітей компенсації» [194].

Окремо слід зазначити, що у міжнародному законодавстві існують різні градації визначення підліткового віку та юності осіб. Так, наприклад, за визначенням Організації Об'єднаних Націй, підлітки – це особи 10-11 років до 18-19 років, а молодь – від 15 до 24 років, що не позбавляє країн-членів права мати інші визначення [20]. У свою чергу в Конвенції про права дитини зазначено про дітей віком до 18 років [71].

У ЦК України встановлено, що «неповнолітня особа (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах» (ч. 1 ст. 1179 ЦК України)» [171]. Відповідно до ч. 1 ст. 1180 ЦК України «шкода, завдана неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності, відшкодовується цією особою самостійно на загальних підставах» [171]. Проте з загального правила про самостійну відповідальність неповнолітньої особи після набуття

нею повної цивільної дієздатності існує виняток. Так, відповідно до ч. 2 ст. 1180 ЦК України, «у разі відсутності у неповнолітньої особи, яка набула повної цивільної дієздатності, майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони дали згоду на набуття нею повної цивільної дієздатності і не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Обов'язок цих осіб відшкодувати шкоду припиняється з досягненням особою, яка завдала шкоди, повноліття» [171].

Варто зазначити, що обов'язок батьків (усиновлювачів) чи піклувальника відшкодувати шкоду, завдану неповнолітньою особою, виникає лише в тому випадку, якщо вони надали згоду на набуття нею повної цивільної дієздатності. Водночас, якщо така дієздатність була надана без їхньої згоди, відповідальність за відшкодування шкоди на них не покладається.

На думку І. С. Тімуш та І. А. Коваленко, у «якщо шкоду завдано неповнолітньою особою, то за певних умов відповідальність згідно ЦК може бути покладена на її батьків (усиновлювачів), але якщо неповнолітня особа записана як батько (чи мати) дитини в актових записах про народження дитини, то відповідно вона нестиме самостійну відповідальність, оскільки в силу тієї ж ст. 35 ЦК України рішенням органу опіки та піклування буде наділена повною цивільною дієздатністю. Або ж якщо неповнолітньому заподіювачу шкоди 16 років, то до відповідальності можуть бути притягнені його батьки (усиновлювачі, піклувальники), але якщо такий неповнолітній зареєстрований у встановленому законом порядку як суб'єкт підприємницької діяльності, то він так само буде нести самостійну цивільно-правову відповідальність, оскільки є повністю дієздатним учасником цивільних відносин. Таким чином, відповідно до ст. 1180 ЦК України, шкода, завдана неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної

дієздатності, відшкодовується цією особою самостійно на загальних підставах» [162, с. 31].

На думку Н. В. Ортинської, «неповнолітні у віці від 14 до 18 років вважаються матеріально деліктоздатними, тобто самі відповідають за майнову шкоду, заподіяну їх діями. Однак, якщо в неповнолітнього немає майна або заробітку, достатнього для відшкодування шкоди, шкоду за завдані збитки мають відшкодувати його батьки» [101, с. 58–59].

Слід зауважити, що визнання фізичної особи обмежено дієздатною, не впливає на деліктоздатність фізичної особи, в тому числі й неповнолітньої. За правилами ст. 1185 ЦК України «шкода, завдана фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, відшкодовується нею на загальних підставах» [171].

Отже, слід зазначити, що малолітнім особам деліктоздатність неприбутанна, а відтак завдана ними шкода відшкодовується батьками (усиновлювачами), або іншими особами, зокрема й закладом освіти, в якому малолітня особа перебувала. Якщо шкода, завдана неповнолітніми особами, особами з обмеженою дієздатністю, вона відшкодовується ними, враховуючи їх деліктоздатність. Винятком з цього правила є відсутність у неповнолітніх осіб майна, достатнього для відшкодування завданої шкоди.

Варто зазначити, що, виходячи з положень законодавства, відповідальність за шкоду, завдану малолітніми особами, не може бути покладена на них навіть тоді, коли у них є майно, достатнє для відшкодування (отримане за договором дарування чи у спадщину). Якщо батьки не можуть відшкодувати завдану малолітньою чи неповнолітньою особою шкоду через скрутне матеріальне становище сім'ї, відсутність коштів або, якщо на момент завдання шкоди вони померли, а опікуна ще не призначено, шкода зазвичай залишається невідшкодованою. Саме тому, з метою уникнення таких ситуацій вважаємо за доцільне доповнити ЦК України положенням про часткову компенсацію, зокрема доповнити абз. 2 ч. 1 ст. 1178 ЦК України вказівкою на неплатоспроможність батьків

(усиновлювачів) тощо та викласти у такій редакції: «У випадку неплатоспроможності батьків (усиновлювачів) або опікуна чи іншої фізичної особи, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, суд на власний розсуд має право розпорядитися частиною майна малолітнього, яке є у його власності, для покриття завданих збитків».

Дискусійним є питання про встановлення вини осіб, які здійснюють нагляд за малолітньою особою. Ст. 1178 ЦК України вказує їх перелік: батьки (усиновлювачі), опікун, навчальний заклад, заклад охорони здоров'я, інші заклади, а також фізична особа, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору.

У наукових дискусіях можна зустріти тези щодо того, що батьки мають відповідати за завдану шкоду їхніми дітьми, незалежно від вини. За такого підходу малолітні та неповнолітні особи інколи ототожнюються із джерелом підвищеної небезпеки. На нашу думку, у питаннях відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, не варто говорити про відповідальність зобов'язаних осіб без вини. Адже, якщо закон покладає на них обов'язок щодо догляду, то безумовно невиконання чи неналежне виконання такого обов'язку є винним порушенням. З огляду на такий аспект, вважаємо справедливою практику суду щодо стягнення солідарно шкоди, завданої малолітньою особою чи неповнолітньою особою.

Як приклад наведемо таку судову справу №729/408/20. «02 вересня 2020 року Бобровицьким районним судом Чернігівської області винесено рішення, яким встановлено, що позивач звернувшись з позовом до Відповідачів про відшкодування ними в солідарному порядку матеріальної шкоди зазначив, що відшкодування повинно бути в сумі 23501 гривень 80 копійок та моральної шкоди в сумі 20000 гривень. Мотивуючи свої вимоги тим, що 06.11.2018 року близько 12 години малолітній ОСОБА_5, 2006 року народження, перебуваючи в Бобровицькій ЗОШ № 1, під час уроку трудового навчання, поцілів пастою від ручки в ліве око своєму однокласнику, сину позивача ОСОБА_6, 2005 року народження, в результаті отримано тілесні

ушкодження, які відносяться до категорії легкого ступеня тяжкості. Позивач зазначає, що після отриманої травми сином, на його тривале лікування було понесено витрати на загальну суму 23501 гривень 80 копійок, крім того, була нанесена глибока моральна травма, яку він оцінює в 20000 гривень і просить стягнути дану суму на свою користь солідарно з відповідачів. У підготовчому судовому засіданні Позивач збільшив свої позовні вимоги на 197 гривень та просив стягнути з відповідачів загальну суму у рахунок відшкодування матеріальної шкоди 23698 гривень 80 копійок. В судовому засіданні позивач та його представник заявлений позов підтримали у повному обсязі з викладених у ньому підстав. Вважають, що оскільки шкоди здоров'ю учня було завдано під час уроку у навчальному закладі, то згідно вимог чинного законодавства така шкода повинна бути відшкодована як батьками малолітньої особи, діями якої завдано шкоди, так і навчальним закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за такою особою. Відповідач ОСОБА_3 та його представник позов не визнали та пояснили, що позивачем не доведено факт злочину за ч. 2 ст.125 КК України ОСОБА_5 відносно сина позивача, оскільки постановою слідчого від 06.11.2019 року провадження у справі за фактом завдання шкоди здоров'ю ОСОБА_6 закрито у зв'язку з відсутністю складу кримінального правопорушення в діях малолітнього ОСОБА_5. Представники Бобровицького закладу загальної середньої освіти позов також не визнали. Подали відзив на позов зазначивши, що шкода завдана ОСОБА_6 хоча і під час перебування у навчальному закладі проте не з вини навчального закладу. При цьому посилалися на наявні в матеріалах справи докази, які спростовують їх вину у отриманні тілесних ушкоджень учнем. Вказали, що надані докази підтверджують, що з боку директора навчального закладу в повному обсязі була проведена робота щодо створення та забезпечення охорони праці в закладі освіти. Разом з тим, вчителем ОСОБА_7, на уроці якої стався нещасний випадок, для учнів було проведено інструктаж щодо дотримання безпеки праці, про що свідчать записи в журналі реєстрації інструктажів.

Крім цього, в судовому засіданні представник ОСОБА_8 пояснила, що надані позивачем фіскальні чеки не можуть підтверджувати, що саме придбані і зазначені в чеках ліки були необхідні ОСОБА_6 для лікування травми отриманої на уроці внаслідок нещасного випадку. Представник ОСОБА_9 в судовому засіданні пояснила, що Акт про нещасний випадок був складений 02.04.2019 року після звернення позивача до відділу освіти із заявою, проте з даного Акту не вбачається вини учбового закладу чи його працівників у отриманні тілесних ушкоджень учнем під час уроку, тобто Бобровицька ЗОШ не є відповідальною за завдану шкоду учнем та не має відшкодовувати позивачеві матеріальну та моральну шкоду. Крім того, зазначила що в учбовому закладі належним чином було проведено інструктажі для забезпечення учнів від нещасних випадків. Суд дослідивши та всебічно проаналізувавши обставини справи встановив, що згідно акту нещасного випадку, що стався з учнем навчального закладу ОСОБА_6 від 02 квітня 2019 року, 06.11.2018 року о 12 годині, учень під час уроку трудового навчання у 7-В класі, незадовільно поводячи себе на уроці, поцілиив ручкою з пастою в око ОСОБА_6. Вчитель трудового навчання ОСОБА_7 у цей час перевіряв виконану роботу іншого учня. Згідно п.п.13,17 зазначеного акту, причиною нещасного випадку є недотримання норм і правил безпеки, а особами, які допустили порушення правил і норм, вимог нормативно-правових актів з охорони праці є вчитель ОСОБА_7 та ОСОБА_9 директор Бобровицького ЗЗСО 1-III ст. №1. Випискою із медичної карти стаціонарного хворого від 12.11.18 року підтверджується, що ОСОБА_6 знаходився на стаціонарному лікуванні у Київській міській клінічній офтальмологічній лікарні «Центр мікрохірургії ока» з 06.11.2018 року по 12.11.2018 року і йому було встановлено діагноз – проникаюче поранення рогівки набухаюча травматична катаракта. Відповідно до виписок із медичних карт стаціонарного хворого ОСОБА_6 №2639 та №3932, він також перебував на стаціонарному лікуванні у Київській міській клінічній офтальмологічній лікарні «Центр мікрохірургії ока» з 19 березня 2019 року по 20 березня 2019

року з діагнозом рубець рогівки лівого ока, афакія лівого ока, та з 22 квітня 2019 року по 24 квітня 2019 року з діагнозом афакія, рубець рогівки наслідок проникаючого поранення лівого ока.

Факт завдання шкоди здоров'ю малолітній особі не заперечується учасниками справи та підтверджується, зокрема, актом про нещасний випадок №1 від 02 квітня 2019 року та виписками із медичної картки хворого. Таким чином, зазначені та проаналізовані докази підтверджують факт нанесення ОСОБА_5, 2006 року народження, тілесних ушкоджень ОСОБА_6, 2005 року народження під час перебування на уроці трудового навчання у Бобровицькому закладі загальної середньої освіти. Даючи оцінку дослідженням в судовому засіданні доказам суд, виходячи з вищевстановлених обставин зробив висновок про причинно-наслідковий зв'язок між винними та протиправними діями малолітньої особи ОСОБА_5 та завдання ним шкоди – ушкодження здоров'я ОСОБА_6. Нормами чинного законодавства, зокрема цивільного та кримінального, передбачено, що за дії дитини, яка не досягла 14 років усю відповідальність несуть батьки» [157]. Згідно з вимогами ч.ч.1, 2 ст. 150 СК України, «на батьків покладається обов'язок виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини. Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток» [144].

Згідно п.8 ч.1 ст.1, ч.1 ст. 53 чинного на час розгляду справи Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII, «здобувачі освіти – вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, аспіранти (ад'юнкти), докторанти, інші особи, які здобувають освіту за будь-яким видом та формою здобуття освіти. Здобувачі освіти мають право, зокрема, на безпечні та нешкідливі умови навчання, утримання і праці; повагу людської гідності; захист під час освітнього процесу від приниження честі та гідності, будь-яких форм насильства та експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою» [118].

За приписами ст. 22 Закону України «Про загальну середню освіту», «заклад загальної середньої освіти забезпечує безпечні та нешкідливі умови навчання, режим роботи, умови для фізичного розвитку та зміцнення здоров'я, формує гігієнічні навички та засади здорового способу життя учнів (вихованців)» [119]. Згідно зі ст. 80 ЦК України «юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді» [171]. «Ч. 1 ст. 1172 ЦК України визначено, що юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових обов'язків. Згідно посадової інструкції, з текстом якої вчитель ОСОБА_7 була ознайомлена 31.08.2018 року, вчитель несе відповідальність за життя і здоров'я учнів під час освітнього процесу та проводить інструктаж учнів (а.с.85). Копія сторінок журналу реєстрації інструктажів з питань охорони праці на робочому місці, на які посилаються представники відповідача як на доказ відсутності вини учбового закладу у завданні шкоди учню під час уроку, є підтвердженням лише того, що з учнями, зокрема ОСОБА_5, було проведено первинний інструктаж 11.09.2018 року щодо дотримання безпеки праці на уроці, та не дають суду підстав робити висновки про те, що з учнями була належним чином проведена бесіда щодо поведінки в учбовому закладі (а.с.93). Як встановлено в судовому засіданні та що підтверджується матеріалами справи, шкода малолітньому ОСОБА_6 малолітнім ОСОБА_5 була завдана під час перебування його під наглядом навчального закладу, а саме Бобровицької ЗОШ 1-3 ступенів, працівники якого зобов'язані були забезпечити належний нагляд за дітьми та вживати необхідних заходів для уникнення ситуацій, особливо щодо завдання шкоди під час перебування дитини в навчальному закладі. Зазначений обов'язок навчальним закладом не виконаний. За низький рівень виховної роботи батьками навчальний заклад відповідальності нести не може. У судовому засіданні, із врахуванням вищезазначених доказів, встановлений факт спричинення тілесних

ушкоджень ОСОБА_6 зі сторони ОСОБА_5, під час перебування під наглядом навчального закладу, протиправність дій ОСОБА_5, як завдавача шкоди, причинний зв'язок між протиправною поведінкою завдавача і шкодою, що є підставою для відшкодування шкоди. Наявність спричинення тілесних ушкоджень свідчить про наявність як фізичних, так і душевних страждань. Доданими до матеріалів справи доказами, а саме: виписками лікарів, фіскальними чеками, товарними чеками, підтверджується сума витрачених ОСОБА_1 коштів на лікування сина на загальну суму 22231,71 гривень. Відповідачами цей доказ також не спростовано. У зв'язку з вищенаведеним, позовні вимоги про стягнення з відповідачів матеріальної шкоди підлягають частковому задоволенню з визначенням часток. Позивач просив стягнути з відповідачів шкоду у солідарному порядку, проте визначення часток при відшкодування шкоди судом, не буде виходом за межі позовних вимог, оскільки відповідає нормі ч. 4 ст. 1178 ЦК України. При визначенні розміру моральної шкоди, що підлягає стягненню з відповідачів на користь позивача, суд керувався засадами розумності, виваженості та справедливості, як того вимагає ст. 41 Конвенції про захист прав і основних свобод людини. Судом враховано глибину та ступінь моральних і фізичних страждань дитини ОСОБА_10, яких він зазнав та зазнає внаслідок отриманої травми, душевних страждань, пов'язаних з протиправними діями малолітнього ОСОБА_5, істотністю вимушених змін у його житті, який в малолітньому віці отримав тілесні ушкодження, переніс оперативне втручання, до теперішнього часу знаходиться під постійний лікарським спостереженням, зазнав вимушеного порушення життєвого ритму, необхідність лікування, що із врахуванням принципу розумності та справедливості, є підставою для визначення моральної шкоди у розмірі 5000 гривень, яка підлягає стягненню із відповідачів. Оскільки, зокрема, бездіяльність працівників Бобровицької ЗОШ 1-3 ступенів призвела до таких наслідків, то вимоги позивача про відшкодування на його користь моральної шкоди підлягає частковому задоволенню з урахуванням ступеня вини цього

відповідача. Визначаючи частку відповідальності відповідачів, суд виходив з того, що основний обов'язок по вихованню дитини покладається саме на батьків, а тому визначає його на рівні 70 відсотків, а Бобровицької ЗОШ I-III ст. – 30 відсотків» [157].

На наше переконання, з наведеної справи вбачається вина закладу освіти саме у неналежному нагляді, а також у недостатній інформативній роботі з малолітньою особою. Саме тому, вважаємо рішення суду про відшкодування шкоди закладами освіти у відсотковому еквіваленті та відповідно до конструкції ст. 1178 ЦК України.

У випадках догляду малолітніх чи неповнолітніх осіб іншими особами на підставі договору (нянями, вихователями) питання вини вирішується теж неоднозначно. В даному випадку необхідно враховувати дії, якими було завдано шкоду, а також умов її завдання. Ключовим аспектом визначення вини є встановлення особи, на яку покладено обов'язок догляду (нагляду) за малолітньою особою, в силу суб'єктивних факторів (неуважність у нагляді, недбалість; халатність у методах догляду та вихованні тощо). Варто зазначити, що відповідальність осіб, які здійснюють нагляд за малолітніми особами, сформована за принципом вини, тобто презюмується. Відтак, вказані особи можуть бути звільнені від відшкодування шкоди лише у випадку доведення своєї невинуватості.

Отже, солідарну відповідальність за шкоду, завдану малолітніми та неповнолітніми особами, можуть нести батьки (усиновлювачі), особи, які їх замінюють (няні, вихователі тощо) на договірних підставах, а також заклад освіти, який на законних підставах виконує функції піклувальника. Обов'язок таких осіб відшкодовувати завдану шкоду припиняється з настанням повноліття неповнолітньої особи або у разі набуття нею майна, достатнього для покриття збитків. Це пов'язано з набуттям повної цивільної дієздатності, що надає можливість самостійно нести відповідальність за свої дії.

Таким чином, у порівнянні із загальними умовами відповідальності,

особливістю зобов'язань, які виникають із завдання шкоди малолітніми особами, є те, що шкода завдається однією особою – малолітнім, а відшкодовується іншою особою, в тому числі й особою, що здійснює нагляд на підставі договору. Водночас, шкода, завдана неповнолітньою особою, відшкодовується нею в повному обсязі, або батьками, особами, які їх замінюють, а також закладом освіти, який здійснює нагляд за такою особою солідарно. З огляду на такий підхід пропонуємо деліктну відповідальність, яка настала внаслідок завдання шкоди малолітніми та неповнолітніми особами розглядати як обов'язок малолітньої та неповнолітньої особи – правопорушника, забезпечений державним примусом, відновити порушений, внаслідок завдання шкоди, майновий стан потерпілого або компенсувати йому витрати за рахунок власного майна.

Окрім наведеного звертаємо увагу, що у разі, якщо усиновлювачі, опікуни і піклувальники, у тому числі прийомні батьки, у яких малолітні чи неповнолітні особи перебували тривалий час на вихованні, при скасуванні усиновлення та усунення опікунів та піклувальників від виконання функцій опіки чи піклування відповідають за шкоду, завдану малолітньою чи неповнолітньою особою протягом трьох років після припинення правовідносин з ними, якщо не буде доведено інше. Враховуючи наведене пропонуємо доповнити ст. 1183 ЦК України ч. 2 такого змісту: *«Усиновлювачі, опікуни та піклувальники, у тому числі прийомні батьки, у яких малолітня чи/та неповнолітня особа перебувала тривалий час на вихованні, зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану цими особами протягом трьох років після скасування усиновлення та усунення опікунів та піклувальників від виконання функцій з опіки та піклування тощо, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком невиконання батьківських обов'язків».*

Як слушно зазначає Ж. Л. Чорна, «правовий зв'язок між такими батьками і дітьми не припиняється, а спрямовується на захист інтересів неповнолітніх. Втрата батьками батьківських прав, з одного боку, призводить до позбавлення права на особисте виховання своїх дітей, а з іншого – на них

покладається додатковий обов'язок за неналежне виховання своїх дітей, який проявляється у притягненні їх до відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми» [174, с. 55].

Наведене загалом співпадає з позиціями доктрини приватного права щодо підстав відповідальності неповнолітніх та їх батьків (усиновлювачів). Як уже було зазначено, батьки (усиновлювачі), піклувальник неповнолітнього та заклад, який виконує функції піклування над неповнолітнім, звільняються від відповідальності у разі доведення, що шкода була завдана без їх вини. У цьому контексті слушно підкреслює О. О. Отрадна, що «обов'язок неповнолітнього та обов'язок зазначених вище осіб є змістом двох різних зобов'язань, що виникають з різних підстав. Так, неповнолітній відповідає за завдання ним шкоди, а зазначені вище особи відповідають за винне невиконання обов'язку щодо виховання дитини та здійснення нагляду за нею» [105, с. 173].

Враховуючи триваючі в Україні процеси адаптації цивільного законодавства до законодавства Європейського Союзу не можемо не звернути увагу на європейський підхід щодо розвитку деліктного права у принципах Європейського права. Робота над розробкою уніфікованих правил почалась із 1992 року, коли було легалізовано Європейську групу з деліктного права. Вказана група функціонує і по сьогодні, маючи регулярні зустрічі та досліджуючи кращі практики правового регулювання деліктних зобов'язань. Результатом роботи групи стало «напрацювання Принципів європейського деліктного права (PETL), подібних до Принципів європейського договірного права, розроблених Європейською комісією з договірного права» [173, с. 126].

У Главі 6 PETL «Відповідальність за інших» йдеться про відповідальність за дії неповнолітньої або недієздатної особи. При цьому відповідальність відповідальної особи переважно ґрунтується на відсутності вини з перенесенням тягара доказування. Також вказується, що «існує тенденція покладати відповідальність на відповідальну особу в різних

країнах, але автори PETL погодилися дотримуватися єдиної позиції» [197, с. 152].

Автори PETL виходили з того, що у «юрисдикціях загального права термін субсидіарна відповідальність описує ситуації, коли особа несе відповідальність за правопорушення, вчинене іншою особою проти третьої, без вини з боку першої особи. У таких випадках суб'єктивну відповідальність такої особи варто визнавати також абсолютною відповідальністю. Це може стосуватися також і роботодавців, які в більшості правових систем несуть сувору відповідальність за шкоду, заподіяну їхніми працівниками, якщо працівник (і не обов'язково роботодавець) проявив недбалість. У такій країні, як Франція, така відповідальність може стосуватися батьків, які несуть абсолютну відповідальність за шкоду, заподіяну їхніми неповнолітніми дітьми. Проте майже в усіх інших юрисдикціях відповідальність батьків базується на передбачуваній відсутності піклування з боку батьків. Ось чому термін субсидіарна відповідальність, хоча і зручний, але групою був замінений на більш нейтральний термін, «відповідальність за інших», який не вказує, за яким принципом він діє» [173, с. 127].

Відповідно до ст. 6:101 PETL «особа, яка опікується іншою особою, яка є неповнолітньою або має психічні відхилення, несе відповідальність за шкоду, завдану іншій особі, якщо ця особа не доведе, що її дії відповідали необхідним стандартам поведінки під час нагляду» [196]. На думку авторів «відповідальність за неповнолітніх, з одного боку, ґрунтується на тому, що діти є умовним ризиком для суспільства в цілому. Батьки є тими суб'єктами, що найкраще підготовлені для нагляду за дітьми, але цей тягар не повинен бути надто ускладненим, враховуючи той факт, що діти є також і благом для суспільства в цілому» [173, с. 127].

У доктрині міжнародного права звертається увага на три різні моделі відповідальності за дії неповнолітніх. Перша модель полягає в тому, що «потерпіла особа, шкоду якій заподіяв неповнолітній, повинна довести провину батьків і її причинний зв'язок із шкодою. Друга модель передбачає,

що провина батьків презюмується, але батьки або особи, які опікуються неповнолітньою особою, можуть бути звільнені від відповідальності, якщо вони доведуть, що виявляли достатню турботу та старанність у догляді за дитиною та її вихованні. Третя модель передбачає, що особи, які опікуються неповнолітніми, несуть абсолютну відповідальність. Наприклад, Франція перейшла від другої моделі до третьої, а Італія наближається до неї, оскільки в італійському праві дуже важко спростувати презумпцію провини» [197, с. 154].

На думку О. Черняк «PETL по суті складають сукупність тих загальних принципів, які, незважаючи на всі відмінності в деталях, є спільними для деліктного законодавства всіх країн ЄС і складають основу відповідного національного права недоговорної відповідальності. Однак, варто ще раз наголосити, що PETL не має на меті переформулювати всі правопорядки на єдину уніфіковану систему, тому і власне мова йде не про уніфікацію, а про гармонізацію. Ідея створення PETL полягає в тому, щоб привести спільне європейське підґрунтя для послідовної системи правил щодо деліктної відповідальності. Крім того, за необхідності вони мають можливість продовжувати розвивати ці правила, щоб задовольнити потреби та виклики сучасних суспільств щодо збільшення кількості потенційних ризиків, створених технологічними інноваціями» [173, с. 128].

Слід зазначити, що Принципами Європейського деліктного права також передбачено «теорію неодмінної умови, або умови, без якої не було б наслідку (*condition sine qua non*)» [196]. У ст. 3:101 PETL зазначено, що «будь-яке діяння або поведінка є причиною шкоди, завданої потерпілому, якщо за відсутності такого діяння, шкода не була би завдана» [196]. У наведеному слід розуміти ті діяння деліквента, котрі безпосередньо пов'язані із завданням шкоди. Відповідно до ст. 3:102 «у випадку кількох дій, коли кожна з них окремо могла б спричинити шкоду одночасно, кожна дія розглядається як причина шкоди, заподіяної потерпілому» [196].

Таким чином, можна зазначити, що у випадку завдання шкоди кількома

малолітніми чи неповнолітніми особами, їхня відповідальність матиме солідарний характер. Відповідно до ст. 3:103 Принципів Європейського деліктного права «за наявності кількох дій, коли кожна з них окремо була б достатньою для заподіяння шкоди, але залишається невизначеним, яка з них фактично її спричинила, кожна дія розглядається як причина тією мірою, яка відповідає ймовірності того, що вона могла заподіяти шкоду потерпілому» [196]. Вказане нормативне положення є найбільш поширеним при множинності осіб у випадках конкретного діяння деліквента та причиною завдання шкоди конкретному потерпілому. Зокрема, якщо між малолітніми чи неповнолітніми особами сталася бійка, в результаті якої було спричинено шкоду потерпілому. На нашу думку, у наведеному прикладі до відповідальності слід притягнути деліквентів з огляду на ступінь вірогідності того, що саме їх діяння зумовило завдання шкоди певному потерпілому.

Окрім наведеного, у Принципах Європейського деліктного права йдеться про «потенційні причини, тобто такі діяння, які самі по собі є достатніми для завдання шкоди. У такому випадку, за загальним правилом, слід брати до уваги умову (причину), яка була першою серед причин завдання шкоди, за винятком тієї ситуації, коли наступні причини стали наслідком додаткової чи більш «серйознішої» шкоди» [196].

Окремо також звертаємо увагу на те, що у Принципах Європейського деліктного права йдеться й про «невизначений частковий причинно-наслідковий зв'язок». Це, наприклад, коли «завдання шкоди відбулося у зв'язку з множинністю діянь, які у своїй сукупності призвели до завдання шкоди, але жодне з них не стало наслідком завдання шкоди в цілому чи у значній частині» [196].

Вважаємо, що часткова відповідальність повинна передбачати такий розмір відшкодування, який співвідноситься зі ступенем вини правопорушника. Відтак, при завданні шкоди кількома малолітніми та/чи неповнолітніми особами, слід керуватися принципом – розмір частки залежить від поведінки кожного малолітнього та неповнолітнього як

причини виникнення шкоди. При цьому слід враховувати, що в силу свого психічного розвитку такі особи можуть діяти по-різному.

Підсумовуючи вищенаведене доходимо висновку, що при завданні шкоди малолітніми та неповнолітніми особами судам слід звертати увагу на причини складного причинно-наслідкового зв'язку завдання шкоди та більшою мірою застосовувати європейську практику, в тому числі у частині правил невизначених, часткових, альтернативних чи рівнозначних умов (причин) наслідкового зв'язку, відповідно до Принципів Європейського деліктного права.

Висновки до розділу 1

1. Деліктні зобов'язання – це вид цивільно-правових зобов'язань, що виникають на підставі імперативної норми при порушенні абсолютного права суб'єкта цивільних відносин шляхом протиправних дій, в тому числі дій малолітньої чи неповнолітньої особи, які призвели до настання негативних наслідків (майнового і немайнового характеру), метою яких є повернення потерпілої сторони у попередній майновий стан.

2. Об'єктом недоговірного зобов'язання є відшкодування, яке боржник повинен надати потерпілій стороні, яке зумовлює відновлення майнової сфери кредитора в натурі (надання ідентичної речі або схожої за характеристиками) або у компенсації завданих збитків. Закон передбачає обидві форми відшкодування, проте на практиці все таки переважає саме компенсація. Адже, по-перше, відшкодування в натурі зазвичай призводить до труднощів для завдавачів шкоди і не завжди є прийнятним для потерпілого. По-друге, у разі, коли мова йде про завдання шкоди здоров'ю або смерті, єдиною компенсацією за таку втрату є грошові кошти чи інші грошові зобов'язання.

3. Встановлено, що у зобов'язаннях з відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами суб'єктний склад становлять

деліквент та потерпілий, які виступають виключно як кредитор та боржник. При цьому потерпілий має право вимоги щодо відшкодування завданої шкоди, а деліквент – обов’язок відшкодувати завдану шкоду без зустрічних прав.

4. Окрім батьків (усиновлювачів), осіб, які за законом здійснюють виховання малолітніх та неповнолітніх осіб, до боржників у деліктних зобов’язаннях пропонується включити й осіб, які здійснюють нагляд за малолітніми та неповнолітніми особами. Зокрема, заклади освіти, приватні особи, які на підставі договору з батьками чи особами, які їх замінюють, здійснюють нагляд за малолітніми та неповнолітніми особами.

5. Аналіз психологічного стану малолітніх осіб у віці від 7 до 14 років для виявлення можливості бути деліктоздатними у зобов’язаннях з відшкодування шкоди є недоцільним, адже у разі відсутності у таких осіб майна не призведе до досягнення мети – відшкодування шкоди. Тому вважається, що малолітнім особам деліктоздатність непритаманна, відтак шкода, завдана ними відшкодовується батьками (усиновлювачами), або іншими особами, які відповідають за дії таких осіб, в тому числі й закладами освіти. Шкода, завдана неповнолітніми особами, а також особами з обмеженою дієздатністю відшкодовується ними в повному обсязі. Винятком з цього правила є випадки відсутності у них майна, достатнього для відшкодування завданої шкоди в повною обсязі.

6. Існує потреба в доповненні абз. 2 ч. 1 ст. 1178 ЦК України вказівкою на неплатоспроможність батьків (усиновлювачів), осіб, які за законом здійснюють виховання та викласти у такій редакції: *«У випадку неплатоспроможності батьків (усиновлювачів) або опікуна чи іншої фізичної особа, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, суд на власний розсуд має право розпорядитися частиною майна малолітнього, яке є у його власності, для покриття завданих збитків».*

7. Встановлено, що у зобов’язаннях із завдання шкоди малолітніми та неповнолітніми особами, волевиявлення можна характеризувати з

трьохстороннього аспекту, зокрема як пряме, непряме, мовчазне. Пряме волевиявлення розуміється у навмисних діях малолітніх та неповнолітніх осіб. Непряме – у випадках, коли особи є учасниками завдання шкоди, та несвідомо або під погрозою, страхом перед іншими особами стають учасниками завдання шкоди. Мовчазне волевиявлення – беззаперечна участь у завданні шкоди малолітніми та неповнолітніми особами.

8. З'ясовано, що на відміну від договірних зобов'язань, в яких сторони зазвичай діють для досягнення мети – набуття прав та обов'язків, у зобов'язаннях із завдання шкоди малолітніми та неповнолітніми особами, мета відсутня, права та обов'язки виникають із моменту завдання шкоди. Під метою правочину розуміється намір осіб, які вчиняють правочин, що полягає в досягненні правового результату, передбаченого умовами правочину. У деліктних зобов'язаннях такого наміру немає, адже у своїй більшості малолітні та неповнолітні особи завдають шкоду не усвідомлюючи наслідків, а відтак жодного правового результату (мети) вони не досягають.

9. Встановлено, що у разі, якщо усиновлювачі, опікуни і піклувальники, у тому числі прийомні батьки, у яких малолітні чи неповнолітні особи перебували тривалий час на вихованні, при скасуванні усиновлення та усунення опікунів та піклувальників від виконання функцій з опіки чи піклування тощо відповідають за шкоду, завдану малолітньою та/або неповнолітньою особою протягом трьох років після припинення правовідносин з ними, якщо не буде доведено іншого.

10. Встановлено, що при завданні шкоди малолітніми та неповнолітніми особами судам слід звертати увагу на причини складного причинно-наслідкового зв'язку завдання шкоди та більшою мірою застосовувати європейську практику, в тому числі у частині правил невизначених, часткових, альтернативних чи рівнозначних умов (причин) наслідкового зв'язку, відповідно до Принципів Європейського деліктного права.

РОЗДІЛ 2

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ МАЛОЛІТНІМИ ТА НЕПОВНОЛІТНІМИ ОСОБАМИ. ПІДСТАВИ (УМОВИ) ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ОBOB'ЯЗКУ ВІДШКОДУВАТИ ШКОДУ

2.1. Умови відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами

ЦК України детально регулює підстави, порядок відшкодування завданої шкоди, в тому числі завданої малолітніми та неповнолітніми особами. Однак, слід зазначити, що в судовій практиці застосування цих норм не завжди однакове, а тому існує необхідність їх детального аналізу з метою подальшого удосконалення цивільного законодавства України та його узгодження з правовими нормами Європейського Союзу.

До недавнього часу деліктоздатність осіб у Цивільному та Кримінальному кодексах нашої держави встановлювалася у різних вікових категоріях по різному. Так, за нормами ЦК УРСР деліктна відповідальність виникала з п'ятнадцяти років, в свою чергу, кримінальна у віці чотирнадцяти років. У свій час, такий законодавчий підхід щодо деліктної відповідальності з 15 років неодноразово піддавався критиці, зокрема ученими зверталася увага на необґрунтовану вікову різницю настання кримінальної та цивільної відповідальності з точки зору вікового рівня усвідомлення своїх дій малолітніми та неповнолітніми та волі їх вчинення. Адже той чи інший рівень духовної зрілості підлітка, виключна можливість усвідомлювати значення своїх вчинків та їх наслідків, не може змінюватися від того, з точки зору якої галузі права вона розглядається.

ЦК України у 2003 році, зменшивши вік малолітніх та неповнолітніх осіб, загалом змінив і підставу настання деліктної відповідальності. Відповідно до ч. 1 ст. 1179 ЦК України «неповнолітня особа (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) відповідає за завдану нею шкоду

самостійно на загальних підставах» [171].

З розвитком сучасного суспільства саме категорія малолітніх та неповнолітніх осіб вважається найбільш уразливою до скоєння різного роду правопорушень. Будучи у нетверезому стані, під дією наркотичних засобів, токсичних речовин, малолітні чи неповнолітні стають агресивними, схильними до завдання майнової шкоди, шкоди здоров'ю чи моральної шкоди. Так, наприклад, не маючи відповідних навиків та стажу керування транспортними засобами, володіючи джерелом підвищеної небезпеки стають учасниками дорожньо-транспортних пригод. За інформацією Генеральної прокуратури України «найбільше аварій за участю неповнолітніх сталося на початку 2021 року, зокрема понад 35 неповнолітніх осіб безпосередньо спричинили дорожньо-транспортні пригоди» [16]. У більшості випадків винуватці пригод відмовлялися від проходження медичних обстежень на стан алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Така поведінка неповнолітніх та малолітніх осіб також зумовлює й їх неналежний рівень виховання та нагляду.

Враховуючи відсутність належного та достатнього розумового, вольового аспекту діяльності малолітніх та неповнолітніх осіб, значення вчинюваних такими особами проступків, законодавець розділив міри їх відповідальності. Так, зокрема, у ч. 2 ст. 31 ЦК України йдеться про те, що «малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду» [171], а у ч. 3 ст. 33 ЦК України, йдеться, що «неповнолітня особа несе відповідальність за шкоду, завдану нею іншій особі відповідно до статті 1179 ЦК України» [171]. Нами підтримується така позиція законодавця. Адже, як ми уже зазначали у попередньому розділі, з огляду на різну психологічну зрілість, усвідомлення реальної ситуації, визначений законодавцем віковий критерій є абсолютно виправданим. Вважаємо, що сучасне суспільство не готове до законодавчих змін щодо зниження вікового критерію малолітніх осіб ні у сфері деліктних зобов'язань, ні у договірній сфері.

Окремо слід зазначити, що загальне право Великобританії та США

розмежовує шкоду, завдану деліктом та шкоду, завдану укладенням договору. Так, наприклад, у справі щодо стягнення з однокласника завданої шкоди, який підвозив іншого до школи за плату, внаслідок скоєної автомобільної аварії суд відмовив у виплаті грошових коштів, обґрунтувавши наявність договірної, а не деліктної відповідальності. Водночас зауважимо, що майже у всіх країнах до зобов'язань із завдання шкоди, відносять:

- а) здатність малолітніх та неповнолітніх осіб відповідати за завдану шкоду;
- б) покладення відповідальності за шкоду на особу, яка не є завдавачем шкоди;
- в) підстави відповідальності;
- г) підстави обмеження відповідальності та звільнення від неї;
- д) методи відшкодування шкоди;
- е) обсяг та розмір відшкодування шкоди.

Умови відшкодування шкоди можуть поділятися на натуральні або компенсаційні. Відшкодувати завдану шкоду в натурі означає замість знищеного майна надати потерпілому таку саму річ з такими самими родовими ознаками, або відшкодувати її вартість. В свою чергу, відшкодування шкоди в натурі можливе тільки при завданні збитків майнового характеру. У разі завдання шкоди здоров'ю чи спричинення смерті слід вести мову про компенсацію завданої шкоди. Навіть у тих випадках, коли порушником є лікар, то навряд чи доцільно було б вимагати від нього відновлення здоров'я своїми силами. Тому, якщо під час завдання майнової шкоди реальне виконання вважатиметься основним, а відшкодування шкоди – додатковим, то при завданні шкоди здоров'ю чи смерті тільки компенсація завданих збитків вважатиметься основною умовою.

Відомо, що мета і зміст відшкодування шкоди визначають її характер. Оскільки завданням інституту деліктних зобов'язань є усунення матеріальних наслідків правопорушення і відновлення попереднього стану потерпілого, то очевидним є те, що за своїм характером відшкодування повинно бути повним і еквівалентним завданним збиткам.

У свій час у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову

практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організація їх працівниками» від 29 грудня 1992 р. № 14 із змінами і доповненнями, внесеними постановами Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1997 року № 3, від 3 грудня 1997 року № 12, від 25 травня 1998 року № 15, від 24.10.2003 р. № 9 йшлося про те, що «збитки підлягають повному відшкодуванню особою, яка їх спричинила, за умови наявності неправомірної поведінки цієї особи, встановлення прямого причинного зв'язку між її діями та заподіяною шкодою, а також наявності вини» [121]. Однак, визначивши відповідальних за неправомірні вчинки малолітніх у Постанові зазначено, що «батьки (усиновлювачі) або опікуни несуть майнову відповідальність у випадках, коли шкода, заподіяна неповнолітнім, є наслідком нездійснення за ним контролю, неналежного виховання або неправильного використання щодо них своїх прав; навчальні, виховні і лікувальні заклади несуть майнову відповідальність за шкоду, якщо вона виникла внаслідок нездійснення ними належного контролю за неповнолітнім в час знаходження його під їх наглядом» [121].

Таким чином, обов'язок щодо відшкодування шкоди зумовлює не тільки відповідальність малолітньої особи, а й відповідальних за її виховання (догляд) осіб. У свою чергу, умовами притягнення до відповідальності вважатиметься протиправна поведінка, причинний зв'язок між діями малолітньої чи неповнолітньої особи та шкодою і вина.

Щодо визначення протиправності поведінки батьків як умови відповідальності за шкоду, завдану малолітніми чи неповнолітніми особами у науці цивільного права є різні правові позиції. Зокрема, передбачивши відповідальність батьків за неналежне виконання такого обов'язку як нагляд за малолітніми та неповнолітніми особами, законодавець чітко встановив взаємозв'язок норм цивільного та сімейного права. Зазначимо, що судова практика також неоднаково підходила до вирішення цього питання. Оскільки, наприклад, за нашим аналізом судових рішень, в одних судових рішеннях йдеться про притягнення батьків до відповідальності шляхом

визнання їх винними за власні неправомірні дії, в інших – відповідальність батьків розумілася як відповідальність за дії малолітніх та неповнолітніх осіб. Таким чином, батьки несуть відповідальність лише за те, що є батьками малолітніх та неповнолітніх осіб без вини. Поведінка безпосередньо самих батьків не приймається до уваги та, відповідно, не оцінюється судом у питаннях відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, оскільки предметом судового розгляду є виключно діяння малолітніх (неповнолітніх) осіб.

Відомо, що у ЦК України застосована конструкція, що майнова відповідальність батьків настає виключно за власну поведінку малолітніх та неповнолітніх осіб, тому батьки можуть бути звільнені від відповідальності, якщо доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення від виховання та нагляду за малолітньою чи неповнолітньою особою.

Законодавець визначивши суб'єкта (батьки, опікуни, піклувальники, заклад освіти тощо), залишив без уваги терміни «протиправність поведінки» та «винність батьків». На нашу думку, такий підхід не зовсім правильний, адже обов'язок щодо виховання малолітніх чи неповнолітніх осіб є першочерговим. Саме через ознаки таких обов'язків характеризується основна сутність батьківства. Водночас, нагляд можуть здійснювати й інші особи, в тому числі й заклад освіти та інші суб'єкти відповідно до договірних умов тощо. Вважаємо, що попередити неправомірні вчинки малолітньої та неповнолітньої особи батьки можуть тільки впливаючи на їхні дії.

З огляду на наведене можемо стверджувати, що поведінка батьків, опікунів, усиновлювачів тощо, в тому разі, коли вона виражена у формі неналежного нагляду за малолітніми чи неповнолітніми особами може вважатися також протиправною. В цьому аспекті вважаємо слушною думку, В. П. Мироненко, що «підставою притягнення батьків до цивільної відповідальності є скоєння ними цивільного правопорушення, а підставою застосування до батьків санкцій сімейного права є скоєння ними сімейного

делікту. Основною метою відповідальності батьків як за сімейним, так і за цивільним законодавством, є забезпечення належних виховних функцій кожної окремо взятої родини, де виховуються неповнолітні, а у випадку порушення права на виховання – відновлення порушеного стану» [90, с. 4].

М. В. Логвінова вважає, що «основною ознакою протиправності поведінки батьків (осіб, які їх замінюють) як одного з елементів складу цивільно-правової відповідальності батьків є невиконання ними, встановлених у СК України батьківських обов'язків. Протиправність поведінки батьків полягає в тому, що маючи об'єктивні та суб'єктивні можливості виконувати батьківські обов'язки, вони ухиляються від їх виконання. ... Своєрідність протиправності поведінки батьків полягає в тому, що по відношенню до негідної поведінки дітей вона може виступати у вигляді дії або бездіяльності, а по відношенню до шкоди, завданої дітьми, – тільки у вигляді бездіяльності, тобто в не відверненні завдання дітьми будь-якої, в тому числі й майнової, шкоди. Крім того, до протиправної поведінки батьків пряме відношення має така юридична категорія, як зловживання батьківськими правами» [79, с. 332].

Варто зауважити, що тематика зловживання батьківськими правами є однією із актуальних тем сьогодення. З огляду на це правову природу зловживання батьківськими правами досліджують представники сімейного та цивільного права. Досі триває наукова дискусія щодо необхідності ширшого тлумачення категорії «зловживання батьківськими правами», оскільки відповідно до ст. 1 ЦК України саме «цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників» [171].

У доктрині приватного права зловживання батьківськими правами розуміється як «здійснення батьківських прав із метою заподіяння шкоди дитині» [21, с. 15]. При цьому, «зловживання батьківськими правами має різні прояви, а саме: 1) у вигляді перешкод до покращення умов життя,

виховання дитини, її навчання, участі в громадському житті; 2) у примушуванні до вчинення асоціальних вчинків; 3) у застосуванні антипедагогічних заходів покарання; 4) у свідомому формуванні в дитини негативного ставлення до суспільно значущих цінностей» [21, с. 15]. Водночас, слід зазначити, що у законодавстві України відсутній термін «зловживання батьківськими правами», натомість застосовується термін «ухилення батьків від виконання обов'язків по вихованню дитини».

Як зазначає О. Я. Рогач, поняття «зловживання цивільними правами» вперше було введено у цивільному законодавстві Швейцарії. Законодавчими актами Швейцарії, що встановили заборону здійснення права, яке мало за мету заподіяти шкоду іншій особі, стали Цивільне Уложення Цюрихського Кантона і Швейцарське Цивільне Уложення» [139, с. 49–50]. При цьому, «Цивільне уложення Цюрихського Кантона не містило загального положення про заборону зловживання правом, а лише ряд конкретних норм, які в своїй більшості регулювали сусідські відносини та забороняли шикану, а не зловживання правом у цілому» [139, с. 113]. Також, як зазначає О. Я. Рогач «в історії конституційного права принцип здійснення суб'єктивного права, з якого можна було вивести загальну заборону зловживання правом, був закріплений у видатній пам'ятці права Франції – Декларації прав людини і громадянина 1789 року» [139, с. 113].

З огляду на наведене вважаємо слушною думку О. Я. Рогача та Р. В. Алексій щодо того, що зловживання правом як форма протиправної поведінки проявляється в тому, що особа реалізує своє право з метою задоволення власних потреб або бажань, ігноруючи при цьому законні інтереси інших учасників правовідносин – фізичних чи юридичних осіб, а також інтереси держави [140, с. 261].

Поширена в загальній теорії права позиція, згідно з якою зловживання правом займає проміжне місце між правомірною і протиправною поведінкою видається малопереконливою. На нашу думку, зловживання правом доцільно розглядати як особливу умову правопорушення, що дає можливість у разі

його вчинення застосувати заходи відповідальності.

На думку М. В. Логвінової, «зловживання батьківськими правами є формою соціально шкідливої поведінки, яка здійснюється в межах формально дозволених норм, однак не передбачена безпосередньо нормами сімейного законодавства» [78, с. 84]. Незважаючи на це, чинне законодавство визнає існування інституту зловживання правом (ч. 3 ст. 13 ЦК України). Більше того, у Правилах опіки та піклування 1999 року також фігурує поняття «зловживання батьківськими правами», що свідчить про його нормативне закріплення.

Відповідно до ст. 13 ЦК України, під час реалізації своїх прав особа повинна утримуватися від вчинення дій, які можуть порушити права або інтереси інших осіб, завдати шкоди навколишньому середовищу чи об'єктам культурної спадщини. Законодавство також забороняє дії, що здійснюються з метою спричинення шкоди іншій особі, а також інші форми зловживання правом. Водночас, у СК України поняття «зловживання батьківськими правами» відсутнє.

Законодавець у ст. 155 СК України зазначає, що «здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності» [144]. Основною тезою у межах цієї статті є те, що «батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини» [144]. Крім того, право дитини на належне батьківське виховання забезпечено ст. 152 СК України, зокрема «дитина має право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї» [144]. На думку А. Кидалової, відповідно до ст. 152 СК України, «дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років. У той же час дитина має право на належне батьківське виховання, що забезпечується системою державного контролю» [62, с. 89].

На нашу думку, для притягнення до відповідальності батьків, необхідно визначити критерії їх дозволеної поведінки, іншими словами, закріпити певні, обов'язкові для виконання умови батьківської поведінки, засновані на принципі рівності батьківських прав. Адже, поки поведінка батьків буде визначатися ними самим, реалізувати принцип рівності батьківства буде неможливо. Так, наприклад, як нами уже зазначалося у попередній підрозділах, інколи суди приходять до помилкового рішення, покладаючи відповідальність за дії малолітніх чи неповнолітніх осіб лише на одного з батьків. На нашу думку, принцип рівності батьківства якраз і полягає в тому, що відповідальність за дії малолітніх та неповнолітніх осіб покладається на обох батьків одночасно.

На принцип рівності батьківських обов'язків звертається увага вчених і у зарубіжній науковій літературі. Так, наприклад, М.А. Лот (М.А. Loth) вважає, що «справедливий розподіл ресурсів у суспільстві вимагає, щоб витрати на утримання здорової дитини несли її батьки. Розподільча справедливість стосується не тільки розподілу ресурсів, але й тягарів та ризиків і в такому смислі тягарі, пов'язані зі здоровою дитиною, мають нести батьки» [198, с. 789]. Іншими словами, як зазначає Б. П. Карнаух «той принцип, що саме батьки повинні утримувати своїх здорових дітей, на думку Лорда Стайна, становить незаперечний постулат, на якому будується наше суспільство, і який виражає загальне уявлення про справедливий розподіл тягарів між його членами» [53, с. 168].

У правовій літературі окрім вищенаведеного поняття «зловживання батьківськими правами» дослідниками звертається увага на загальне розуміння «зловживання правом» та виділяються його ознаки. Зокрема, на думку М. О. Стефанчука «зловживання правом – це використання свого права зі злими намірами» [158, с. 6]. Автор виділяє такі «ознаки: 1) закріплення в законі суб'єктивного цивільного права (наявність уповноважуючої норми). Обов'язковою ознакою зловживання має бути наявність у особи суб'єктивного цивільного права, тобто здійснювати своє

право, в тому числі зловживати ним, можна лише будучи наділеним цим правом. Якщо ж особа вчиняє певні дії не на основі свого суб'єктивного права, то не може бути мови про зловживання правом, оскільки тут матиме місце неправомірне (протиправне) діяння в чистому вигляді (особа вчиняє дії, на вчинення яких не має права); 2) реальної можливості здійснення суб'єктивного цивільного права; 3) реального здійснення свого суб'єктивного цивільного права, відповідно до якого особа власним волевиявленням здійснює його (фактичним чи юридичним способом); 4) уповноважена особа своєю поведінкою по здійсненню суб'єктивного цивільного права завдає шкоду; при цьому шкода може бути як майновою, так і немайновою; 5) уповноважена особа діє винно» [158, с. 6].

У свою чергу, О. Я. Рогач та Р. В. Алексій зробили висновок, що «зловживання правом – це активна або пасивна поведінка особи, спрямована на реалізацію свого суб'єктивного права не за його соціальним призначенням та в спосіб, заборонений законом, завдаючи при цьому шкоди правам та інтересам третіх осіб» [140, с. 262]. На думку авторів ознаками зловживання правом є, зокрема: «1) наявність в особи, що зловживає, суб'єктивного права; 2) вчинення цією особою дії чи бездіяльності, направлених на реалізацію свого суб'єктивного права; 3) зловживання правом має вольовий характер, тобто залежить від волі конкретної особи; 4) діяння особи має протиправний характер; 5) реалізація цього права порушує межі, встановлені законом; 6) суб'єктивне право здійснює у спосіб, заборонений законом; 7) порушення меж здійснення свого суб'єктивного права має характер умислу; 8) наявність шкоди третім особам, суспільству чи державі» [140, с. 262].

Оцінюючи авторські підходи до визначення ознак зловживання правом, слід зауважити, що найбільш дискусійним залишається питання порушення меж здійснення батьківських прав. Відомо, що реалізація батьківських прав можлива лише в межах, установлених законом, і лише доти, доки такі дії чи бездіяльність не суперечать інтересам дитини та (або) іншого з батьків.

Розвиваючи наведену думку М. О. Стефанчук у своїх наукових працях звертає увагу на розмежування понять «межі» та «обмеження» здійснення суб'єктивних цивільних прав, адже «межі здійснення суб'єктивних цивільних прав – це передбачені актами цивільного законодавства чи правочином способи, якими уповноважена особа може набути ті можливості, що містяться в юридичному закріпленні цих прав, а обмеження здійснення суб'єктивних цивільних прав є як поведінкою іншої особи, так і діями відповідних органів, що наділені владними повноваженнями, які направлені на унеможливлення здійснення особами своїх суб'єктивних прав повною мірою» [159, с. 13].

На думку Є. О. Мічуріна «ототожнювати «межі» та «обмеження» некоректно, адже це неоднакові категорії» [89, с. 126]. Таким чином, «межі здійснення права відображають позитивний аспект у здійсненні суб'єктом свого права, тобто ними встановлюються можливі (дозволені чи незаборонені) варіанти поведінки суб'єкта, а обмеження виражають негативний аспект, зокрема забороняють (звужують чи виключають) окремі можливості для здійснення суб'єктом свого права» [158, с. 62].

В. О. Кожевникова вказує, що «межі є більш загальним поняттям порівняно з обмеженням права, тобто всередині меж установлюються правові обмеження. Межі здійснення сімейного права можуть лише впливати на здійснення права, вказуючи правоздатність. Обмеження, у свою чергу, визначають неможливість здійснення прав на певному етапі» [68, с. 70].

В. М. Слома та Н. Б. Москалюк вважають, що «саме межі здійснення цивільних прав є своєрідною гарантією належного забезпечення прав та законних інтересів учасників цивільних правовідносин» [92, с. 110].

На думку Д. В. Горбась, «межі здійснення суб'єктивних цивільних слід поділяти за такими критеріями: 1) за змістом – межі здійснення, що полягають: у вимозі про недопустимість під час здійснення свого права вчиняти дії, які могли би порушити права інших осіб; у вимозі про недопустимість у процесі здійснення свого права вчиняти дії, які могли б

завдати шкоди довкіллю; у вимозі про недопустимість у процесі здійснення свого права вчиняти дії, які могли би завдати шкоду культурній спадщині, тощо; 2) залежно від джерела встановлення – межі здійснення суб'єктивних цивільних прав, установлені актами цивільного законодавства та договором; 3) за сферою дії – межі, що стосуються здійснення всіх суб'єктивних цивільних прав, а також ті, що стосуються здійснення певної групи суб'єктивних цивільних прав, та такі, що стосуються лише окремих суб'єктивних цивільних прав; 4) залежно від підгалузі цивільного права, до якої належить суб'єктивне право, для здійснення якого встановлена межа, – межі здійснення речових прав, зобов'язальних прав, спадкових прав, особистих немайнових прав та прав, що виникають у сфері інтелектуальної власності» [23, с. 4].

С. Ю. Серьогін поділяє «межі здійснення права на три групи, зокрема: 1) обмеження, пов'язані з наявністю у законодавстві заборонних норм; 2) обмеження, які тим чи іншим чином пов'язані з правами та інтересами третіх осіб; 3) обмеження, що суперечать основним постулатам позитивістської правової теорії» [143, с. 141].

В. М. Слома та Н. Б. Москалюк зазначають, що «оскільки реалізуючи своє суб'єктивне право учасник цивільних правовідносин завжди перебуває у взаємодії з іншими особами, він не може діяти безмежно, не враховуючи інтереси цих осіб. Саме тому необхідно визначити чіткі межі здійснення суб'єктивних прав, а в окремих випадках – обмежень їх здійснення. Таким чином, межі здійснення цивільних прав визначають певні нормативно встановлені рамки здійснення суб'єктивних прав, а обмеження суб'єктивних прав полягають у звуженні правомочностей учасника цивільних правовідносин. Межі встановлюються для всіх учасників правовідносин, а обмеження властиві для реалізації окремих суб'єктивних прав» [92, с. 112].

Здійснення особистих немайнових прав батьками та дітьми обмежується вимогою, що встановлена ч. 2 ст. 155 СК України, згідно з якою «батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам

дитини» [144].

На думку О. М. Оніщук «межею у визначенні правомірності здійснення батьками прав щодо дітей є передусім інтерес дитини, а саме: пріоритет інтересів дитини над інтересами батьків; здійснення батьківських прав не на шкоду фізичному та психічному здоров'ю дитини; належні способи виховання дітей (заборона зневажливих, жорстоких, грубих, що принижують людську гідність, образливих способів); неприпустимість експлуатації дитини» [98, с. 78]. Крім цього, «межами здійснення батьківських прав слід вважати й права та інтереси інших членів сім'ї, а також призначення конкретного батьківського права» [98, с. 78]. Авторка констатує, що «батьківські права як міра можливої поведінки, що передбачена законом, мають певні межі здійснення, які є невід'ємною частиною таких прав. Порушення меж здійснення батьківських прав призводить до такого явища, як зловживання» [98, с. 79]. На її думку, «межі здійснення батьківських прав – це дозволені законом можливі варіанти здійснення закріплених прав-обов'язків батьків з максимально можливим урахуванням інтересів дитини, а також вимог добросовісності та розумності» [98, с. 79].

Правову природу меж здійснення суб'єктивних прав в цілому, та меж здійснення батьківських прав зокрема у юридичній літературі прирівнюють до правових стимулів, які розділяють на стримуючі та заохочувальні. Зазвичай йдеться про стримуючий правовий стимул як правове обмеження протиправної активності, що створює умови для задоволення інтересів суб'єкта в охороні та захисті.

О. М. Оніщук взявши за основу недобросовісність, умисел або необережність, наявність шкоди або створення умов для настання шкоди при зловживанні правом, виділила основні ознаки зловживання батьківськими правами, зокрема: «1) наявність суб'єктивного права; 2) наявність дії чи бездіяльності при здійсненні батьківських прав, а також умислу та зловживання батьківськими правами з необережності; 3) порушення меж здійснення батьківських прав. Здійснення батьківських прав обмежене

визначеним право-обов'язком виховувати дитину, що означає можливість здійснювати батьківські права лише в межах, визначених законом; 4) темпоральна обмеженість. Феномен зловживання батьківськими правами існує лише до досягнення дитиною віку 18 років, що цілком корелюється із положенням ст. 6 СК України, згідно з яким правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття» [97, с. 59].

Отже, з наведеного вище можна зробити висновок, що поняття «зловживання батьківськими правами» охоплює здійснення батьками або особами, які їх замінюють, своїх суб'єктивних прав у спосіб, що суперечить їх соціальному призначенню та інтересам малолітньої чи неповнолітньої особи (або іншого з батьків). Такі дії чи бездіяльність призводять до порушення прав та інтересів дитини, створюють загрозу завдання шкоди або унеможливають належну реалізацію батьківських правомочностей.

На нашу думку, зловживання батьківськими правами є різновидом протиправної поведінки, що полягає у порушенні прав малолітніх чи неповнолітніх осіб та (або) іншого з батьків і тягне за собою відповідальність, передбачену законом. Така поведінка може проявлятися як в активних діях, так і в пасивній формі (бездіяльності), які порушують або потенційно можуть порушити законні права й інтереси дитини. Це також охоплює ситуації, коли шкідливий результат ще не настав, проте неналежне виконання батьківських обов'язків створює передумови для його виникнення. Наприклад, якщо батьки не здійснюють належного нагляду за дитиною, яка починає спілкуватися з особами з кримінальним минулим і під їхнім впливом переймає асоціальні моделі поведінки, – це може свідчити про недобросовісне здійснення батьківських прав. У цьому випадку ключовим є те, що дії чи бездіяльність суб'єкта, спрямовані на заподіяння шкоди, не завжди усвідомлюються ним у повному обсязі. Вважаємо, що за добросовісного виконання батьківських обов'язків таких наслідків можна було б уникнути, натомість недобросовісне здійснення батьківських прав може спричинити цивільно-правову відповідальність, визначену на підставі

сукупності всіх юридичних фактів. Особливість причинного зв'язку як умови цивільно-правової відповідальності батьків (або інших осіб, зазначених у ст. 1178 ЦК України) полягає у наявності двох взаємопов'язаних ланок, зокрема між поведінкою малолітньої особи та завданою майновою шкодою, а також між поведінкою батьків (чи інших зазначених осіб) і поведінкою дитини.

Таким чином, «відповідальність батьків базується не лише на факті заподіяння шкоди, а й на причинному зв'язку між неналежним виконанням ними своїх обов'язків та неправомірною поведінкою дитини» [178, с. 97]. Так, на думку С. Я. Ременяк відповідальність батьків є їх власним правопорушенням, під яким слід розуміти винне, протиправне невиконання покладених на них законом обов'язків щодо належного виховання дітей та нагляду за ними [132, с. 85].

На думку Б. П. Карнауха «причинний зв'язок має розглядатися не абстрактно, як феномен реального світу чи правовий конструкт, а як елемент предмету доказування у справі. У цьому зв'язку особливої уваги потребує визначення того, що означає довести наявність причинного зв'язку перед судом» [53, с. 7]. Автором зроблено висновок, що «дослідження судом юридично значимого причинного зв'язку для цілей вирішення деліктного позову включає два аспекти: фактологічний і нормативний. Фактологічний є питанням факту і полягає в дослідженні судом фактичних обставин справи на предмет того, чи належить діяння відповідача до лінійної послідовності подій, яка призвела до завдання шкоди. Нормативний аспект є питанням права, і передбачає висловлення судом оціночного судження на предмет того, чи є причинний зв'язок між шкодою та діянням відповідача достатньо вагомим, щоб виправдати покладання на відповідача обов'язку залагодити завдану шкоду. При цьому значення віддаленості причинного зв'язку (шукане значення x , при якому особа відповідає за шкідливий наслідок B_n , якщо $n \leq x$) є функцією вини: що тяжче скоєне зло, то більшим є значення x , і то ширше коло наслідків охоплюється діапазоном дії деліктного обов'язку

відшкодування» [53, с. 11]. При цьому, «фактологічний аспект за своєю природою є питанням факту і полягає в дослідженні судом фактичних обставин справи на предмет того, чи належить діяння відповідача до лінійної послідовності подій, яка призвела до завдання шкоди. Нормативний аспект, натомість, є питанням права і передбачає висловлення судом оціночного судження на предмет того, чи є причинний зв'язок між шкодою та діянням відповідача достатньо вагомим («міцним», «наближеним»), щоб виправдати покладання на відповідача обов'язку залагодити завдану шкоду. Ці два аспекти мають різну правову природу. Тимчасом як фактична причинність визначає, чи належить діяння до причинної структури («ланцюга» причинно-наслідкових зв'язків, що привели до шкоди), юридична причинність становить собою причинну селекцію, яка полягає у визначенні відповідальної причини на основі міркувань правової політики. Правова визначеність вимагає, щоб ці міркування були виразно проартикульовані у судовому рішенні» [53, с. 87].

На нашу думку, причинно-наслідковий аспект є важливою умовою у відносинах відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами. Адже, саме з огляду на відновлення справедливості, яка порушена діями малолітніх чи неповнолітніх осіб, умову причинного наслідку слід розглядати крізь призму взаємодії обох сторін (батьків чи закладу з однієї сторони, а малолітніх чи/та неповнолітніх осіб – з іншої), яке проявляється через зобов'язальне правовідношення. Причинний зв'язок протиправних дій малолітніх та неповнолітніх осіб є тією перехідною ланкою, яка сполучає винне діяння і шкоду в делікт. З огляду на наведене вважаємо, що об'єктивне визначення причини виникнення делікту слугуватиме оптимальному досягненню балансу між шкодою, завданою малолітньою та неповнолітньою особою та вартістю її відшкодування.

З огляду на сучасні наукові дослідження, слід зазначити, що усталений законодавчий підхід до елементів делікту (протиправне діяння, шкода, причинний зв'язок, вина) пропонується переглянути. Так, на думку

Б. П. Карнауха «конфігурація формули делікту має залежати від підстави атрибуції шкоди. Якщо підставою атрибуції є винне діяння, то формула має включати: винне діяння, шкоду і причинний зв'язок між першим та другим. Якщо підставою атрибуції є особливо небезпечний характер діяльності, то формула має включати: небезпечну діяльність, шкоду і причинний зв'язок між першим та другим. Якщо підставою атрибуції є субститутивна відповідальність (відповідальність за чужі дії у вузькому сенсі), то формула має включати: (а) особливий характер правовідносин між відповідачем і особою, за яку він відповідає, (б) винне діяння особи, за яку відповідач несе відповідальність, (в) шкоду і (г) причинний зв'язок між (а) і (б) та між (б) і (в). Протиправність охоплюється поняттям вини, оскільки стандарт поведінки розумної людини, за яким визначається вина, а-пріорі включає додержання норм чинного законодавства. При такому розумінні вини презумпція винуватості як загальне правило – неможлива. Усі елементи делікту входять до тягара доказування позивача. Відповідач може заперечувати проти позову, використовуючи так звану «ствердну оборону» (*affirmative defense*), тобто шляхом доказування наявності виняткових обставин, які попри доведеність усіх елементів делікту, виключають відповідальність за завдану шкоду» [53, с. 89].

Таким чином, підтримуючи позицію автора щодо фактологічного і нормативного аспекту, зазначимо, що у питаннях дослідження причинного зв'язку деліктного зобов'язання за участю малолітніх та неповнолітніх осіб, суди повинні окремо звертати увагу та досліджувати фактичні обставини справи щодо предмету того, чи належить діяння малолітніх та неповнолітніх осіб до лінійної послідовності об'єктивних факторів (подій щодо виховання, умов проживання, коло спілкування тощо), які призвели до завдання шкоди. Відтак, нормативний аспект повинен досліджуватися з огляду на зазначене судом оціночне судження на предмет того, чи був причинний зв'язок між шкодою та діянням малолітніх та неповнолітніх осіб достатньо вагомим щоб виправдати покладення на батьків (осіб, що їх замінюють, заклад освіти тощо)

обов'язку відшкодувати завдану шкоду.

Окремо слід звернути увагу, що питання щодо винуватості закладу в неналежному догляді за малолітніми та неповнолітніми особами, в якому перебуває така особа на момент завдання шкоди, судами розглядаються по-різному. Так, наприклад, Знам'янський міськрайонний суд у своєму рішенні від 26.06.2015 року у справі № 389/425/15-ц дійшов висновку про задоволення позовних вимог частково та стягнув матеріальну та моральну шкоду з батька завдавача шкоди. Судом встановлено, що «17 лютого 2012 року приблизно о 10 год. 45 хв. у класі музичного мистецтва навчально-виховного комплексу «Знам'янська ОСОБА_4 ступенів № 2 – ліцей», на перерві, напередодні уроку музики, учень ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1, демонструючи свою перевагу у фізичному розвитку над дівчинкою, у присутності однокласників, наніс дочці позивача - ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_2, учениці того ж класу, удар в область тулуба, внаслідок чого спричинив повний розрив важливого для здоров'я людини внутрішнього органу, який є частиною імунної системи організму – селезінку, внаслідок чого, стався великий крововилив у черевну порожнину. Відповідно до акту судово-медичного дослідження (обстеження) № 57 та висновку експерта № 46, встановлено, що розрив селезінки виник в момент удару кулаком в область лівого підребер'я, що призвело до внутрішньочеревної кровотечі, та до необхідності видалення травмованого органу (селезінки). Наведені тілесні ушкодження за тяжкістю відносяться до категорії тяжких, як небезпечних в момент спричинення. Позивач вважає, що вказані дії відбулися внаслідок неналежного виховання культури міжособистих стосунків у дитячому колективі батьками: ОСОБА_6 і ОСОБА_7 та недбалого ставлення до виконання посадових обов'язків класного керівника ОСОБА_8, подальші дії якої разом з медичним працівником школи ОСОБА_9 були спрямовані на приховування дійсних обставин події злочину, та призвели до погіршення стану здоров'я дитини. В свою чергу, відповідач добровільно відмовляється відшкодувати завдану

майнову і моральну шкоду. «У судовому засіданні Представник відповідача заперечував проти задоволення позову посилаючись на те, що вини батьків в скоєному не вбачається, відсутній зв'язок між завданою шкодою та діями (бездіяльністю) відповідача. Вважає, що відповідальність в даному випадку несе навчальний заклад, який несе відповідальність за дітей під час навчання, а подія сталася під час навчального процесу. Представник навчального закладу як третьої особи, в судовому засіданні пояснила, що школа здійснювала належне виховання та нагляд за учнями. Учні, вчителі та адміністрація школи обізнані та дотримуються правил внутрішнього розпорядку школи. Про нещасний випадок, який стався у школі 17 лютого 2012 року між учнями, повідомили начальника відділу освіти, батьків, склали акт про нещасний випадок, провели внутрішнє розслідування у школі, залагоджували виниклу ситуацію між батьками учнів, винних у вказаному інциденті, цікавилися та спостерігали за здоров'ям ОСОБА_5, неодноразово пропонували допомогу. Судом також встановлено, що позивач обрав спосіб захисту шляхом подачі позову саме до батька малолітньої особи відповідно до ст. 1178 ЦК України, позов до навчального закладу не заявляв. В позовній заяві та в судових засіданнях Позивач пояснив, що недбале ставлення до виконання своїх обов'язків класного керівника ОСОБА_8 та подальші дії разом з медичним працівником закладу ОСОБА_9, були спрямовані тільки на приховування дійсних обставин події злочину, що призвело до погіршення стану здоров'я дитини. Відповідно до висновку експерта вчасність доставлення ОСОБА_5 в лікарню на ступінь тяжкості тілесних ушкоджень впливу не мало. Розрив селезінки виник в момент удару кулаком в область лівого підребер'я, що призвело до внутрішньочеревної кровотечі та необхідності видалення травмованого органу» [154]. Враховуючи наведене суд прийняв рішення про стягнення майнової та моральної шкоди з батька дитини

Наведена позиція суду досить поширена у практиці, адже її особливість полягає, в першу чергу, в тому, що вихователями малолітніх та неповнолітніх

осіб залишаються батьки. Адже, відповідно до ч. 1 ст. 14 СК України «сімейні права є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути передані іншій особі» [144]. Крім того, ч. 1 ст. 15 СК України наголошується, що «сімейні обов'язки є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути перекладені на іншу особу» [144].

На нашу думку, концепція участі у розвитку малолітніх та неповнолітніх осіб саме закладів освіти полягає не лише у добросовісній реалізації батьківських прав щодо виховання малолітніх та неповнолітніх осіб, але й у розвитку соціально-зрілої особистості, формування якої, в тому числі, відбувається й під час перебування в навчально-освітніх закладах.

Так, наприклад, у примірному Статуті загальноосвітнього навчального закладу України, а також серед завдань закладів освіти, зокрема в переліку обов'язків педагогічного колективу та (або) керівного складу закладу відсутня вказівка про функції нагляду та контролю за малолітніми чи неповнолітніми особами в період навчально-освітнього процесу. Основною метою у примірному Статуті визначено: «виховання громадянина України в повазі до державної, рідної мови, символіки, національних цінностей українського народу та інших народів, націй, до прав людини і її свобод, виховання шанобливого ставлення до родини, формування і розвиток соціально зрілої, творчої особистості з усвідомленою громадянською позицією, з відчуттям відповідальності перед законом за свої дії, усвідомлення своїх обов'язків перед суспільством і державою, відповідального ставлення до власного здоров'я та здоров'я інших як до найвищої суспільної цінності, а також формування основ здорового способу життя» [182].

Безперечно, усі наведені засади є невід'ємною складовою належного виховання, що насамперед є прямим обов'язком батьків. В свою чергу, навчальний заклад виконуючи допоміжну виховну функцію – підтримує таке належне виховання малолітніх та неповнолітніх осіб та адаптовує їх із здобутими навичками у соціум.

Водночас вважаємо, що пріоритетним завданням будь-якого навчального закладу є збереження фізичного та психічного здоров'я малолітніх та неповнолітніх осіб (учнів, ліцеїстів тощо) в період його соціальної адаптації та перебуванні в цьому ж навчальному закладі. Саме тому, в цілому вважаємо, що до обов'язків педагогічних працівників, окрім виховних функцій, входить також обов'язок захищати (оберігати) учнів від будь-яких форм насильства, запобігати формуванню у малолітніх чи неповнолітніх осіб шкідливих звичок, які можуть привести до настання деліктних зобов'язань.

Окремо звертаємо увагу, що питання відповідальності навчальних закладів у випадку завдання шкоди малолітніми чи неповнолітніми особами – учнями (ліцеїстами) примірним Статутом не врегульовується. Такий підхід законодавець надає можливість стверджувати про презумпцію вини навчального закладу лише в частині неналежного виконання обов'язків щодо нагляду за малолітніми чи неповнолітніми особами.

Незважаючи на такий підхід вважаємо, що в установчих документах навчальних закладів повинні врегульовуватись: зміст зобов'язань, які виникають між закладом освіти та завдавачем шкоди; обсяги відповідальності; порядок доведення вини чи її спростування, а також способи врегулювання спорів.

Слід розуміти, що заклади освіти, позашкільні навчально-виховні заклади виконують тільки допоміжну функцію – наглядають за малолітніми та неповнолітніми особами у період, коли зайняті батьки. Таким чином, батьки віддаючи своїх малолітніх чи неповнолітніх осіб делегують свої права закладам освіти в частині лише нагляду, а не виховання.

Наведене підтверджується судовою практикою. Так, наприклад, Полтавським апеляційним судом встановлено, що «позивачка є матір'ю малолітнього ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_1, який у 2017 році навчався у 5-му класі Новооріхівської ЗОШ I-III ступенів ім. О.Г.Лелеченка. 10 квітня 2017 року близько 14 год. 15 хв. на території Новоріхівської ЗШ-III ст.

ім. О.Г.Лелеченка, поблизу погребу учениця 6 класу ОСОБА_6 під час ігор кинувши дерев'яну палицю, попала в праве око ОСОБА_4, чим спричинила йому тілесні ушкодження, які відповідно до висновку судово-медичної експертизи № 254 від 30 серпня 2017 року відносяться до легких тілесних ушкоджень, що спричинили короткочасний розлад здоров'я. Позивач вважає, що шкода здоров'ю її малолітнього сина завдана ученицею ОСОБА_6 з вини її батьків ОСОБА_2 і ОСОБА_3 та з вини учбового закладу Новооріхівської ЗШ I-III ст. ім. О.Г. Лелеченка. Рішенням Лубенського міськрайонного суду Полтавської області від 24 лютого 2020 року у задоволенні позовних вимог ОСОБА_1 відмовлено. Перевіливши законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів апеляційної скарги та вимог, заявлених у суді першої інстанції, колегія суддів дійшла висновку, що «судове рішення ухвалене у справі не відповідає вказаним вимогам. Сторонами у справі визнано, що отримання тілесних ушкоджень сталося на території Новооріхівській ЗШ I-III ступенів ім. О.Г. Лелеченка після занять та прибирання території школи. Факт та характер тілесних ушкоджень підтверджується доказами по справі, зокрема актами про нещасний випадок № 2/17 (т. 1 а.с. 14) та № 1/18 (т.1 а.с. 123), а також судово-медичної експертизи № 254 від 30 серпня 2017 року. Експертизою встановлено, що дана травма утворилась від безпосередньої дії на цю анатомічну ділянку тупого предмета з обмеженою контактуючою поверхнею, яким могли бути паличка розміром з олівець, гілка дерева тощо. Враховуючи, що під час виховного процесу ОСОБА_4 отримав тілесні ушкодження, школа не організувала належний виховний процес і нагляд за учнями під час перебування на території школи. Залишившись без контролю працівників навчального закладу, діти, у тому числі ОСОБА_4 та ОСОБА_8, гралися, використовуючи дерев'яну палку. Зі змісту актів про нещасний випадок № 2/17 (т. 1 а.с. 14) та № 1/18 (т.1 а.с. 123) вбачається, що причиною нещасного випадку під час навчально-виховного процесу було визначено необережність дітей, у тому числі ОСОБА_4. Така необережність під час ігор

на території стала наслідком залишення учнів без контролю з боку працівників школи. При цьому, в матеріалах справи відсутні докази, які б давали підстав вважати, що матеріальна та моральна шкода ОСОБА_4 та ОСОБА_1 заподіяна з вини ОСОБА_2 та ОСОБА_3 (батьків малолітньої ОСОБА_8). Високий рівень успішності навчання, підтверджений Табелями навчальних досягнень та відвідування школи ОСОБА_8 (т. 1 а.с. 85-88) свідчить про те, що її батьки приділяють належну увагу її освіті. Таким чином, шкода, заподіяна внаслідок неналежного забезпечення школою безпеки навчально-виховного процесу, підлягає відшкодуванню, в тому числі за рахунок її засновника, тобто Лубенської районної ради Полтавської області» [156].

З наведеного прикладу випливає, що обов'язок відшкодувати шкоду, завдану малолітньою особою, може бути покладено на навчальний або медичний заклад, а також інший заклад чи фізичну особу, які зобов'язані здійснювати нагляд за малолітньою особою – зокрема, на підставі цивільно-правового договору, – за умови, що шкода була завдана під час перебування дитини під їхнім наглядом. Водночас такі заклади, як школа, дитячий садок чи особи, з якими укладено договір про індивідуальне виховання або навчання дитини (наприклад, няня чи репетитор), можуть бути звільнені від відповідальності, якщо доведуть відсутність своєї вини у завданні шкоди. Відповідальність цих осіб обмежується лише недбалістю або невиконанням обов'язку щодо нагляду в момент вчинення дитиною шкоди. Натомість за недостатній рівень виховання вони відповідальності не несуть, на відміну від батьків (усиновлювачів) чи опікунів, чия вина може охоплювати також і невиконання виховної функції.

Таким чином, доходимо висновку, що заклади освіти несуть відповідальність за шкоду, завдану малолітніми та неповнолітніми особами, якщо не доведуть відсутність своєї вини. Однак, слід розуміти, що на будинки дитячої творчості, центри додаткових освітніх послуг така відповідальність не покладається, адже малолітні та неповнолітні особи

знаходяться там лише деякий час для свого особистого розвитку. Також слід зазначити, що установа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити вимогу (регресний позов) до осіб, які безпосередньо виконували свої обов'язки (педагог, вихователь, вчитель), який своєю неналежною поведінкою порушив вимоги педагогічного характеру. Винятком із такого правила є дитячі притулки та школи-інтернати, адже вказані заклади нерідко заміняють малолітнім особам батьків, а тому і відповідальність вони повинні нести в повному обсязі.

Тлумачити протиправність поведінки батьків можна по-різному. Такий підхід дає можливість судам виконати їхнє завдання – творити право. Адже саме у судовому засіданні є можливість встановити причинно-наслідковий зв'язок протиправності дій батьків щодо третіх осіб та, як наслідку, завдання шкоди малолітніми та неповнолітніми особами.

Як відомо, факти зловживання батьківськими правами, що виражені у неналежному догляді, проявляються ззовні. Діти неохайно одягненні, систематично недоглянуті, замкнуті та агресивні або пасивні до навчального процесу, середовища однолітків тощо. Більшість із малолітніх чи неповнолітніх осіб залишають домівки і проживають на вулицях. Відповідальними у таких випадках є, в першу чергу, батьки.

У межах нашої тематики також звертаємо увагу на те, що в приватному праві України поняття «протиправна поведінка» та «неправомірна поведінка» є взаємнозамінюючими. При цьому, така особливість спостерігається не у всіх правових сім'ях. Так, наприклад, С. Д. Гринько зазначає, що, «на думку деяких представників англо-американської доктрини, на користь традиційної теорії свідчить також те, що особа повинна мати можливість передбачати всі правові наслідки своєї дії і в такий спосіб захиститися від нових назв деліктів. На відміну від цього, еволюційна теорія часто покладала тягар доведення правомірності дії на правопорушника, а не на потерпілого, що суперечило основному принципу розподілу тягара доведення в англо-американському праві. Проте, основні положення еволюційної теорії є

найбільш визнаними. Разом із цим, процес зближення прецедентного права із системою генерального делікту відбувається в США більш інтенсивно, ніж в Англії, тому судова практика вимагає нових видів джерел завдання шкоди, які не охоплюються традиційними позовами» [37]. На думку Ю. Є. Борисової, «особливою загальною умовою деліктної відповідальності у цивільному праві США є караність поведінки заподіювача, оскільки у разі її відсутності, навіть за наявності всіх інших ознак делікту, вчинене правопорушення може не визнаватись деліктом, а такі умови, як зовнішній прояв вольової поведінки заподіювача у формі дії або бездіяльності, протиправність і шкодоносність поведінки, в цілому дозволяють оцінити поведінку заподіювача шкоди у тому обсязі, який дається при встановленні наявності протиправної поведінки як умови деліктної відповідальності у цивільному праві України» [10, с. 4].

У доктрині приватного права звертається також увага на дію та поведінку. Така особливість розгляду наведених категорій притаманна представникам кримінального права, адже поняття дії характеризується крізь призму поведінки на вплив на навколишнє середовище. Фізичні дії, на відміну від інформаційних дій, зазвичай спрямовуються на передачу певної інформації іншим особам та виражаються у вербальній формі чи у вигляді певних жестів тощо. Представники доктрини приватного права звертають увагу лише на юридично значущу поведінку індивідуальних чи колективних суб'єктів цивільного права які виступають як учасники суспільних відносин. Така поведінка ззовні також може виражатися у вербальних чи будь яких інших фізичних поведінкових актах, яка підпадає під юридичну оцінку та тягне настання правових наслідків.

Таким чином, протиправна поведінка, зокрема протиправна поведінка малолітньої чи неповнолітньої особи, суперечить основним законодавчим приписам та принципам права, порушує усталені (організовані загальні підходи) суспільного життя.

У правовій літературі вказується, що протиправна (неправомірна)

поведінка має такі ключові риси: 1) вона полягає у діях або бездіяльності, які порушують права та обов'язки, встановлені чи визнані нормами цивільного права, або ж суперечать загальним засадам цивільного законодавства, навіть якщо прямо не врегульовані конкретною нормою; 2) така поведінка порушує встановлений правопорядок; 3) вона є свідомою та вольовою, оскільки вчиняється особою усвідомлено, з певною метою; 4) виявляється у формі дії або бездіяльності, які мають соціальний характер, тобто здійснюються в контексті взаємодії з іншими членами суспільства [60, с. 230].

Свого часу дію, як первинний елемент складу правопорушення, розглядали й вчені минулого століття, зокрема Г. К. Матвєєв. Вчений обмежувався двома моментами її характеристики, зокрема зверталася увага на те, що «у кожному складі йдеться про протиправні дії, як акти поведінки людини, які виходять з певних мотивів й спрямовані на певну мету та вивчаються науковою психологією, а не правом» [84, с. 243]. Такий методичний прийом надавав можливість вивчити протиправні дії як такі та відмежувати їх від винних дій.

Підсумовуючи наведене доходимо висновку, що протиправну поведінку малолітніх та неповнолітніх осіб слід характеризувати крізь зовнішню, об'єктивно виражену ознаку дії, а також бездіяльність, що характеризують одну й ту саму сутність – настання шкідливих наслідків. При цьому, такі наслідки можливо розглядати і при вчиненні необхідної оборони – нападу чи захисту. Так, наприклад, шкода, завдана особою під час реалізації права на самозахист від протиправного посягання, зокрема в умовах необхідної оборони, за умови, що межі такого захисту не були перевищені, відшкодуванню не підлягає. Водночас, якщо під час самозахисту особа спричинила шкоду іншій особі, то відповідальність за її відшкодування несе та особа, яка безпосередньо завдала шкоди.

Поряд із цим також варто торкнутися питання «неправильного виховання», яке більш тісно пов'язане з тематикою нашого дослідження. Враховуючи те, що «виховання – це визначений, цілеспрямований та

систематичний вплив на психологію учня, метою якого є прививання останньому якості, притаманні вихователю» [178, с. 88]. На нашу думку, наведене тлумачення поняття «неправильного виховання» є доволі абстрактним у авторській редакції. Його тлумачення можливе по-різному, зокрема у кожному конкретному випадку із врахуванням певних особливостей. Наприклад, до неправильного виховання можна віднести такі факти як негативний вплив батьків своїм аморальним способом життя, самоусунення батьків від виховання, потурання в хуліганстві, відсутності участі у навчальному процесі тощо.

Таким чином, на нашу думку, батьківську протиправність у вихованні малолітніх чи неповнолітніх осіб слід визначати за таким критерієм як: несумлінне здійснення або нездійснення виховання взагалі, а також неналежний догляд за малолітніми та неповнолітніми особами. В свою чергу, наведене буде слугувати підставою для притягнення до відповідальності, яка виконуватиме не лише виховну функцію, оскільки буде стимулювати до покращення умов проживання малолітніх та неповнолітніх осіб із батьками, але й попереджувальну.

Не заперечуючи того факту, що за несумлінну поведінку батьки мають нести відповідальність, постає інше важливе питання – якими саме ознаками повинна характеризуватися поведінка малолітніх та неповнолітніх осіб, за яку таку відповідальність мають нести батьки або особи, що їх замінюють.

Судова практика свідчить, що у випадках, коли шкоду завдано малолітньою особою, суди, як правило, не зосереджуються на встановленні її вини, оскільки відповідальність покладається переважно на батьків чи інших законних представників. Винятком із цього правила є ситуації, пов'язані з вчиненням малолітньою особою тяжких злочинів – убивства, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, розбою тощо. У таких випадках суд безпосередньо встановлює вину дитини, і саме наявність або відсутність цієї вини впливає на рішення суду щодо покладення обов'язку відшкодувати шкоду на батьків.

Таким чином, якщо у випадку з малолітніми особами питання безпосередньої відповідальності батьків чи осіб, які їх замінюють, не викликає заперечень, то у ситуації з неповнолітніми особами особливої ваги набуває визначення міри їхньої вини та ступеня участі батьків у виникненні підстав для цивільно-правової відповідальності.

Як зазначено у положеннях ЦК України, неповнолітня особа (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах (ч. 1 ст. 1179 ЦК України); відповідно до ч. 2 ст. 1179 ЦК України «разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини» [171]. При цьому, для притягнення до відповідальності батьків за шкоду, завдану малолітніми, так і за шкоду завдану неповнолітніми особами, звертається увага в першу чергу на їх поведінку, яка має характеризуватись своєю протиправністю, наявністю майнової шкоди, причинним зв'язком між діями таких осіб та шкодою, а також їх виною.

Факт протиправності поведінки неповнолітніх осіб необхідно встановлювати з урахуванням конкретних обставин та особливостей кожної ситуації. Причинний зв'язок як підставу для притягнення батьків до відповідальності слід оцінювати з огляду на специфічний характер заподіяння шкоди, зумовлений їхніми діями чи бездіяльністю. Адже сама по собі бездіяльність батьків не спричиняє шкоду, заподіяну неповнолітніми, – вона завжди перебуває у взаємозв'язку з поведінкою дитини. Такий причинний зв'язок проявляється в тому, що внаслідок неналежного виконання батьками своїх обов'язків із виховання неповнолітніх осіб останні

можуть вчиняти дії, які призводять до заподіяння шкоди третім особам.

Вважаємо, що хоча безпосередні збитки виникають у результаті активних дій малолітніх чи неповнолітніх осіб, їхня поведінка, як правило, є наслідком неналежного виховання або бездіяльності батьків. Отже, шкода, завдана такими особами, є похідним результатом недобросовісного виконання батьківських обов'язків.

На думку Б. П. Карнауха, «якщо шкода виникла саме внаслідок протиправних дій відповідача, позивач має право на її повне відшкодування. Якщо ж шкода не пов'язана з такими діями, підстав для компенсації немає, і позивачу у відшкодуванні буде відмовлено» [55, с. 222]. Разом із тим, «реальні наслідки застосування цього підходу залежать від стандарту доказування, який використовує суд. При використанні стандарту переважної імовірності достатньо довести, що ймовірність істинності відповідного твердження є вищою за ймовірність його хибності» [55, с. 223].

Отже, у конструкції відповідальності за неналежне виховання малолітніх чи неповнолітніх осіб для покладення на батьків обов'язку з відшкодування шкоди достатньо встановити:

- 1) причинний зв'язок між поведінкою дитини та заподіяною шкодою;
- 2) причинний зв'язок між неналежним виконанням батьками виховної функції та неправомірними діями дитини.

Таким чином, підставою цивільно-правової відповідальності батьків є не лише факт завдання шкоди дитиною, а й доведення того, що саме неналежне виховання чи бездіяльність батьків стали її причиною.

Факт протиправної поведінки неповнолітніх осіб потрібно встановлювати з врахуванням особливостей ситуацій та обставин. Причинний зв'язок як підстава до притягнення до відповідальності батьків слід розглядати з врахуванням специфічного характеру завдання шкоди діями батьків. Адже бездіяльність батьків сама по собі не викликає завдання шкоди неповнолітніми особами, вона завжди пов'язана з діями останніх. Такий причинний зв'язок виражений у тому, що через неналежне виконання

батьками своїх батьківських обов'язків щодо виховання неповнолітніх осіб, останні можуть завдати шкоду третім особам. Вважаємо, що хоча й збитки виникають із активних дій малолітніх чи неповнолітніх осіб, однак такі діяння є наслідком бездіяльності батьків. Саме тому, шкода, завдана малолітніми чи неповнолітніми особами є результатом неналежного виховання та бездіяльності батьків.

Б. П. Карнаух вважає, що для цілей встановлення причинно-наслідкового зв'язку слід застосовувати формулу «якби не». На думку вченого «практичні наслідки такого підходу значною мірою залежать від стандарту доказування, яким послуговується суд. У стандарті доказування, зокрема у переважаючій імовірності, достатньо довести імовірність того, що це твердження істинне» [57, с. 223]. Так само і у конструкції з неналежним вихованням батьками малолітніх чи неповнолітніх осіб. Для відшкодування шкоди батьками, достатнім буде довести зв'язок між причиною і наслідком, а також зв'язок між протиправною поведінкою та неналежним вихованням. Ідея неповної компенсації у випадках, коли причинний зв'язок залишається непевним, базується на підході економічного аналізу права. Відповідно до цієї концепції, якщо неможливо достеменно встановити, що саме дії відповідача стали причиною шкоди, розмір відшкодування визначається як результат множення загальної суми шкоди на коефіцієнт імовірності того, що саме поведінка відповідача її спричинила [54, с. 79]. Так, наприклад, якщо шкода завдана малолітньою чи неповнолітньою особою дорівнює 10 000 грн. і при цьому буде встановлено, що якби батьки належним чином займалися вихованням цих осіб, то завдання шкоди не відбулося б взагалі.

Окремо звертається увага, що ЄСПЛ виробив у своїй практиці концепцію, яка дає змогу ладнати із такою несправедливістю, – це концепція «втрата реальних можливостей» (*loss of real opportunities*) [195 § 38; 474, § 80; 533, § 72]. Вона нагадує доктрину втраченого шансу (якій присвячено підрозділ 4.5), але відрізняється від неї тим, що Суд достеменно не вираховує коефіцієнт імовірності причинного зв'язку, а натомість визначає розмір

відшкодування на око, виключно на основі внутрішнього переконання про справедливість сатисфакції [55, с. 114].

На нашу думку, наведені концепції судової практики ЄСПЛ можливо застосовувати й при розгляді питання відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами. Адже саме за допомогою таких підходів проблематика визначення розміру шкоди, чи її належне відшкодування може перейти з ознак причинного зв'язку до ознак самого поняття «шкоди» у тому разі, якщо втрата шансу чи реальної можливості впливає на розвиток таких подій. Наприклад, батьки роблять усе можливе щодо належного виховання малолітніх та неповнолітніх осіб, однак у випадку завдання ними шкоди суд присудить надто велику суму відшкодування шкоди батьками. За такої інтерпретації установлення самого причинно-наслідкового зв'язку не матиме вагомого значення, проблемою буде вважатися правильне вирахування суми відшкодування збитків. Відомо, що у справах про відшкодування шкоди, сума компенсації за завдану шкоду зазвичай є надто великою та здебільшого не відповідає реаліям. Саме тому, на нашу думку, концепцію «втрачених можливостей», яка застосовується ЄСПЛ у таких справах, слід прирівняти до концепції «непевного причинного зв'язку». Наведені підходи до відшкодування шкоди є можливими й при вирішенні судових справ за участю малолітніх чи неповнолітніх осіб, однак у кожному конкретному випадку їх слід розглядати особливо ретельно з врахуванням охоронних засобів деліктного права.

Розглядаючи відповідальність батьків та інших осіб за дії малолітніх та неповнолітніх осіб зауважимо, що у доктрині права минулого століття існували різні думки. Так, одні вчені вважали, що відповідальність батьків, опікунів настає за наявності вини самих батьків, яка полягає в неналежному вихованні та догляді за малолітніми та неповнолітніми особами (В. П. Маслов, Я. М. Шевченко). Натомість, інші вчені стверджували, що відповідальність батьків за шкоду завдану малолітніми та неповнолітніми особами виникає без вини (С. М. Братусь).

У наведеній дискусії остаточну крапку у свій час поставив ЦК УРСР 1963 року вказавши про те, що вина батьків є підставою деліктної відповідальності. ЦК України у 2003 році підтримав концепцію вини вказавши на те, що за дії малолітньої особи покладається відповідальність на батьків (усиновителів) опікунів у разі, якщо неправомірні дії не є наслідком несумлінного виконання ними своїх обов'язків.

ЦК України не містить поняття «вина», однак норма абз. 2 ч. 1 ст. 614 ЦК України встановлює безпосередньо умови невинуватості особи, а саме: «особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання» [171]. Наведене положення ст. 614 ЦК України містить зокрема вказівку на застосування поведінкового критерію для оцінки поведінки особи.

Відомо, що концепція вини бере свій початок ще з Римського приватного права, де під виною (*culpa*) розумілося недотримання тієї поведінки, що вимагається правом (немає вини, якщо дотримано все, що було потрібно (*Si omnia quae oportuit, observavit, caret culpa*)) (D. 9. 2. 30. 3). Поняттям вина (*culpa*) охоплювалися два її види, зокрема умисел (*dolus*) та недбалість (*culpa*). Як нами уже зазначалося у першому розділі дисертації, Є. М. Орач та Б. Й. Тищик звертали увагу, що «юристи Стародавнього Риму розуміли вину як протиправну поведінку, недодержання поведінки, передбаченої правом» [99, с. 173], тобто як поведінку, а не психічне ставлення правопорушника до безпосередньо своєї поведінки та її наслідків.

У сучасному цивільному праві формами вини є умисел та необережність, яка поділяється на просту та грубу. До того ж, вина (її форма) не впливає на розмір відповідальності. У деліктному праві України діє загальний принцип відповідальності за вину, поряд із цим, як виняток, законом передбачається можливість покладення на завдавача шкоди відповідальності без вини. Вина батьків, малолітніх чи неповнолітніх осіб, які завдали шкоду, має свої особливості і, на нашу думку, повинна розглядатись як необережна. Адже навіть у тому разі, якщо батьки навмисно

залишали своїх малолітніх та неповнолітніх дітей без нагляду, чи вели аморальний спосіб життя, батьки не завдавали шкоду безпосередньо. Наведені дії батьків здебільшого були спрямовані не на завдання шкоди іншій особі, а на те, щоб позбавити себе насамперед тягара батьківства – виховання та утримання. Окрім цього, відповідальність батьків не слід розглядати як штрафну санкцію за діяння малолітніх чи неповнолітніх осіб. Таку відповідальність слід розглядати як гарантію для потерпілої сторони, зокрема гарантію того, що завдані їй збитки будуть відшкодовані, а винні особи все ж таки понесуть відповідальність. Однак, вважаємо, що гарантії мають поширюватися й на об'єктивні обставини неможливості виконання батьківських обов'язків. У разі, коли батьки змушені систематично на довготривалий час залишати своїх дітей, або випадки вимушеного окремого проживання батьків від дитини (наприклад, важка хвороба батьків тощо). При цьому, звертаємо увагу, що принцип винуватості виражається не в тому, що батьки звільняються від відповідальності у разі відсутності їх вини, а в тому, що вони відповідальні за невиконання своїх обов'язків. Скоріше навпаки, із загального правила щодо самостійної відповідальності неповнолітніх за завдану ними шкоду є виняток – у разі відсутності у неповнолітніх майна батьки (усиновлювачі) або піклувальники зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану з вини неповнолітнього. Їхні обов'язки мають додатковий (субсидіарний) характер. Слід зазначити, що відповідальність батьків за шкоду пов'язана з відповідальністю неповнолітніх, її походження та підстави є незалежними. Однак слід зазначити, що ця відповідальність не може виникати сама по собі, оскільки вона підпорядкована батькам і повністю залежить від настання відповідальності неповнолітнього та його майнової спроможності [34, с. 42].

Як приклад наведемо таку судову справу. «Зборівським районним судом Тернопільської області у справі №599/513/24, 28 березня 2024 року винесено рішення, яким позов задоволено. Стягнуто з Особа_3 в користь ОСОБА_1 (РНОКПП НОМЕР_1, адреса: АДРЕСА_3) 19200 грн

(дев'ятнадцять тисяч двісті гривень) майнової шкоди. Судом встановлено, що згідно вироку Зборівського районного суду від 29 січня 2024 року неповнолітній ОСОБА_2 був визнаний винним за ч. 4 ст. 185, ч. 2 ст. 289 КК України, йому призначено покарання – три роки позбавлення волі. Як вбачається з вироку, 12 листопада 2023 року приблизно о 02:00 год, неповнолітній ОСОБА_4 - ІНФОРМАЦІЯ_1, шляхом розбиття скла металопластикового вікна, проник у приміщення магазину «ІНФОРМАЦІЯ_2», за адресою: АДРЕСА_1, що належить ОСОБА_1, звідки таємно викрав грошові кошти в сумі 19200 гривень та спричинив потерпілому ОСОБА_1 матеріальну шкоду вказану, яка не відшкодована. Вирок набрав законної сили. Розміру завданої шкоди відповідач і його законний представник не заперечили, будь яких доказів в заперечення позову не надали. Наведені положення цивільного законодавства узгоджується з п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» від 27.03.1992 року №6. Таким чином, факт неправомірних, злочинних дій неповнолітнього ОСОБА_2 і причинний зв'язок між його діями і завданою шкодою є доведеними вироком суду, що набрав законної сили. З матеріалів справи вбачається, що винними діями неповнолітнього ОСОБА_2 завдано позивачу шкоду ОСОБА_1 на суму 19200 грн, яку не відшкодовано. Законний представник відповідача не надав доказів, що неповнолітній ОСОБА_2 має самостійний заробіток чи майно, достатнє для відшкодування завданої шкоди. Отже, суд вирішив, що суму завданих збитків слід стягнути з батька ОСОБА_2 – ОСОБА_3, тому позовні вимоги підлягають задоволенню» [153].

На думку О. Б. Гнатів та С. Б. Паламар «відшкодування шкоди можна характеризувати за такими ознаками, що відповідальність має підпорядкований характер, оскільки основний позов про відшкодування шкоди подається до неповнолітнього. Додаткові вимоги пред'являються до батьків (усиновлювачів) або піклувальників неповнолітньої особи лише за

відсутності у неповнолітньої особи достатнього майна для відшкодування завданої шкоди. Таку шкоду відшкодовують її батьки (усиновлювачі) або піклувальники частково або повністю, якщо вони не доведуть, що шкода завдана не з їх вини. Така відповідальність за неповнолітніх покладається на обох батьків на основі рівного розподілу відповідальності, незалежно від того, проживають вони разом чи окремо. Таким чином, забезпечується рівновага між охороною прав потерпілих та правами неповнолітніх осіб, що свідчить про справедливість і дієвість судового процесу» [34, с. 43].

В. М. Слома зазначає, що «з приводу визначення виду змішаної множинності у разі відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою, вважаємо, що батьки будуть нести субсидіарно-солідарну, а не субсидіарно-часткову відповідальність. Солідарність обов'язку батьків впливає також зі змісту ч. 1 ст. 141 СК України, де мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою» [148, с. 70].

У цьому аспекті слушною є думка що «субсидіарно-солідарна відповідальність свідчить про спільну відповідальність батьків, але лише за умови, що всі можливості вимоги до основного (неповнолітнього) боржника вичерпано. Це, в свою чергу, у цьому контексті означає, що мати та батько мають рівний обов'язок компенсувати повну, а не лише часткову шкоду. Це також означає, що якщо один з батьків не може або відмовляється відшкодувати збитки, зобов'язання іншого з батьків не будуть виконані. Їх обов'язок «солідарний», тобто спільний і неподільний» [39, с. 44].

На нашу думку, стверджуючи про гарантії у виключних випадках, звертаємо увагу, що сам факт хвороби чи від'їзду батьків не може слугувати підставою для звільнення від відшкодування збитків. Необхідною умовою слід визнати обставину, яка б свідчила про бажання та зусилля батьків, які спрямовані на контроль за діями малолітніх та неповнолітніх осіб.

На жаль, непоодинокими є випадки, коли обставини для виховання складаються несприятливо, а тому встановити вину батьків та виявити їх

негативний вплив досить складно. Наприклад, поширеними є випадки, коли батьки вказують на зайнятість на роботі, як на підставу, яка заважає їм брати активну участь у житті малолітніх та неповнолітніх осіб. На нашу думку, наведене свідчить не про неможливість здійснювати належне виховання малолітніх та неповнолітніх осіб, а про небажання займатися їх вихованням. Наприклад, батьки придбаваючи малолітній чи неповнолітній особі собаку, мають провести з нею належну розмову щодо безпекових ознак вигулювання та поводження з тваринами на вулиці. У протилежному випадку, у разі настання делікту за участі малолітньої особи, остання може завдати шкоди, в силу непоінформованості її батьками про наслідки. Відтак, вважаємо справедливим твердження, що саме батьки мають відшкодовувати шкоду, яка була завдана малолітньою особою, внаслідок непоінформованості її батьками.

За останні роки досить поширеним є твердження батьків про неможливість справитись із своїми дітьми самотужки. Особливо це стосується осіб так званого тінейджерського віку (12–16 років). Психологи звертають увагу, що така обставина викликана втратою батьківського авторитету. Як правило, цьому сприяють декілька фактів, зокрема: неправильні методи виховання, ганебна поведінка самих батьків, які займаються вихованням «від випадку до випадку» і втратили із ними взаєморозуміння і контакт.

Як приклад наведемо таку судову практику, зокрема «12 березня 2015 року у справі № 548/2158/14-ц за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2, ОСОБА_3 в інтересах малолітньої особи: ОСОБА_4 про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої малолітньою особою. Хорольським районним судом Полтавської області позов задоволено частково, зокрема стягнуто з Особа_3, ІНФОРМАЦІЯ_5, як матері малолітнього ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_6 на користь ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_7, жителя АДРЕСА_1, ідентифікаційний номер: НОМЕР_3 матеріальну шкоду в розмірі 5 459,48 /п'ять тисяч чотириста п'ятдесят дев'ять гривень сорок вісім

копійок/ грн., моральну шкоду в розмірі 1500 /одна тисяча п'ятсот гривень/ грн., а також судові витрати пропорційно задоволені позовним вимогам в сумі 365,40 грн. В задоволенні решти позовних вимог відмовлено. Підтримуючи позовні вимоги Позивач ОСОБА_1 зазначив, що «малолітні ОСОБА_4, та ОСОБА_5 перебуваючи біля його магазину позивача, розташованого в центральному парку м. Хорол, із хуліганських спонукань закидали його автомобіль «Опель Віваро», д.н.з. НОМЕР_1 камінням. Малолітні особи були затримані ОСОБА_1 особисто на місці пригоди. Після проведення попереднього огляду пошкодженого автомобіля вартість ремонтно-відновлювальних робіт склала 9 508 грн. Батьки малолітнього ОСОБА_5 добровільно відшкодували половину завданих позивачу збитків в сумі 4 904 грн. про свідчить копія його розписки. Батьки малолітнього ОСОБА_4 відмовилися добровільно відшкодувати матеріальну шкоду, завдану їхнім сином. У судовому засіданні Відповідачі та їх представник заперечували проти задоволення позову посилаючись на те, що «рівень завданих автомобілю позивача пошкоджень не був зафіксований у встановленому законом порядку одразу ж після вчинення малолітніми хуліганських дій, а також на те, що дії їх малолітнього сина не є результатом недобросовісного виконання або ухилення від виконання ними обов'язків щодо виховання і нагляду за дитиною. На підставі клопотання позивача, ухвалою суду позов в частині стягнення матеріальної і моральної шкоди з ОСОБА_2 було залишено без розгляду, оскільки відповідач не є біологічним батьком малолітнього ОСОБА_4, що підтверджується копією актового запису про народження №2. Сума збитків підтверджується наступними доказами, що знаходяться в матеріалах справи, а саме: звітом про належну оцінку майна, актом прийому-передачі робіт, договором на проведення незалежної оцінки № 0811, квитанціями про оплату експертної оцінки завданих пошкоджень автомобіля, витрат на пальне, поштових витрат. Таким чином, вимога позивача про відшкодування збитків до матері малолітнього ОСОБА_4 є законною та такою, що ґрунтуються на положеннях ст. 1178 ЦК

України, оскільки ОСОБА_3 не надала суду достатніх обґрунтувань та доказів протилежного, тому суд приходить до висновку про необхідність стягнення з відповідачки матеріальну шкоду у сумі 5459,48 грн. Враховуючи те, що шкода автомобілю ОСОБА_1 «Опель Віваро», д.н.з. НОМЕР_1 завдана малолітнім ОСОБА_4, таку шкоду має відшкодувати його матір – відповідачка по справі ОСОБА_3. Заперечення відповідачів, що їх син не причетний до вказаної пригоди, суд вважає голослівними, оскільки на підтвердження вказаних фактів ними не подано жодного доказу, тобто, вказану обставину сторона не довела відповідно до вимог ст.ст. 10, 60 ЦПК України. В той самий час факт нанесення малолітнім ОСОБА_4 пошкоджень автомобіля позивача підтверджують відео запис наданий ОСОБА_1 та покази свідка правопорушення. Щодо відшкодування моральної шкоди, суд погодився з доводами ОСОБА_1, що йому в результаті ушкодження транспортного засобу завдані певні душевні страждання, однак доказів того, що в результаті неправомірних дій неповнолітнього ОСОБА_4 постраждав бізнес позивача, в судові засідання надано не було, тому дана позовна вимога має бути задоволена частково, з Відповідачки підлягають стягненню моральні збитки в розмірі 1500 грн.» [155].

Окрім особливості встановлення вини батьків у зобов'язаннях з відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами, як нами уже зазначалося, розглядається й відповідальність закладів освіти. Розглядаючи таку особливість насамперед слід звернути увагу на те, що малолітні та неповнолітні особи через обмежені психічні можливості – зокрема недостатнє знання та нездатність повною мірою усвідомлювати свої дії та їх наслідки – потребують безпосереднього нагляду. Водночас питання щодо розмежування відповідальності між батьками та закладами освіти, які зобов'язані здійснювати нагляд за такими дітьми, продовжує залишатися предметом активних наукових обговорень.

Відповідно до ч. 4 ст. 1178 ЦК України, «якщо малолітня особа завдала шкоди як з вини батьків (усиновлювачів) або опікуна, так і з вини закладів

або особи, що зобов'язані здійснювати нагляд за нею, батьки (усиновлювачі), опікун, такі заклади та особа зобов'язані відшкодувати шкоду у частці, яка визначена за домовленістю між ними або за рішенням суду» [171]. З наведеного стає очевидним, що законодавець йде шляхом субсидіарної відповідальності відшкодування шкоди.

Раніше, у науковій літературі пропонувалося відшкодування шкоди, завданої малолітнім чи неповнолітнім під час перебування у навчальному закладі розглядати як солідарну відповідальність. Зокрема, дискусія стосувалася того, що заклад може взагалі й не нести відповідальність за завдані малолітньою особою збитки, якщо буде доведено його невинуватість або на заклад може бути покладена солідарна відповідальність. Заперечуючи такий підхід Я. М. Шевченко стверджувала, що «як і батьки, так і заклад освіти окремо повинні відповідати за недобросовісне виконання своїх обов'язків, які є насамперед різними за своєю природою. Солідарна відповідальність, в першу чергу, означає взаємну відповідальність одного за одного, що за своєю суттю призвело б до притягнення вказаних осіб за невиконання обов'язків, які вони не зобов'язані виконувати» [178, с. 98]. На думку вченої «це буде не що інше як невинуватість розширення відповідальності вказаних суб'єктів» [178, с. 98].

Погоджуючись із наведеною позицією, вважаємо, що встановлення частки відповідальності осіб передбачає визначення ступеня вини кожного з учасників цивільного процесу. У кожному окремому випадку суд, з урахуванням поданих обставин, специфіки функціонування освітнього закладу, рівня зайнятості батьків та їхньої участі у вихованні дитини, може покласти обов'язок відшкодування шкоди на сторони у нерівних частках. Крім того, слід зазначити, що, як правило, саме батьки обирають навчальний заклад для своєї дитини, а отже, твердження про їх непричетність до спричинення шкоди під час перебування дитини у цьому закладі виглядають безпідставними і може розцінюються як спроба уникнення відповідальності.

Таким чином, враховуючи вищенаведене, вважаємо виправданим

підхід укладення між закладом освіти та батьками договору, в якому йдеться про відповідальність сторін, в тому числі й за дії малолітніх та неповнолітніх осіб.

Слід окремо зауважити, що питання причинно-наслідкового зв'язку досліджується не лише в межах вітчизняної науки. Так, у цивільному праві США причинність трактується радше як філософська категорія, а не виключно юридична. Вона розглядається як одне з фундаментальних понять філософського вчення про об'єктивний, закономірний взаємозв'язок та взаємозумовленість явищ матеріального світу, відомого під назвою «детермінізм» (від лат. *Determino* – визначаю). Теоретичною основою детермінізму є уявлення про те, що між явищами існує причинний зв'язок, за якого одне явище (причина) за певних умов неминуче породжує інше (наслідок). У межах сучасного розуміння детермінізму визнається існування численних об'єктивних форм взаємозв'язку явищ, які, утім, розглядаються як прояви загальної причинності, поза якою жодне явище не може існувати в реальності.

Поняття «детермінація» використовувалася здебільшого представниками науки цивілістики минулого століття, які зазначали про його ширшу правову природу ніж поняття «причинності». Слід зазначити, що в сучасному розумінні концепція причинності складається із двох основних засад: генетичного принципу (згідно з яким ніщо не може виникнути із нічого або перейти в ніщо); принципу закономірності (згідно з яким ніщо не відбувається незакономірним, довільним чином). Це пояснюється «загальною універсальною взаємодією, визнання існування якої означає, що будь-яка річ так чи інакше, прямо чи непрямо впливає на інші і, своєю чергою, зазнає безпосереднього чи опосередкованого впливу інших речей. Наведена послідовність зв'язків і взаємодій об'єднує явища, речі у цілу єдину систему, що не переривається. Визнання існування хоча б одного явища без причини суперечить основоположному принципу матеріальності світу» [55, с. 223].

При цьому, у підручнику з цивільного права слушно зазначається, що

причинний зв'язок з протиправною поведінкою особи і завданою шкодою (збитками) існує незалежно від свідомості людини. Під час вирішення питання про деліктну відповідальність суб'єкта причинно-наслідковий зв'язок не створюється, а лише виявляється та усвідомлюється відповідними особами, зокрема судом. Цей зв'язок завжди має конкретний характер і не може бути встановлений шляхом абстрактного відокремлення від фактичних обставин, за яких було завдано шкоди. Для визначення причинного зв'язку, що має істотне значення для покладення деліктної відповідальності, необхідно з усього комплексу взаємопов'язаних явищ виокремити лише ті з них, які в конкретній ситуації були необхідними та достатніми для спричинення шкоди [167, с. 260].

У доктрині приватного права, спираючись на філософське розуміння причинності розуміється безпосередньо у законі, яке полягає у тому, що неправомірно завдана майнова та моральна шкода відшкодовується (компенсовується) особою, що її завдала (ч. 1 ст. 1166, ч. 1 ст. 1167 ЦК України). Саме тому, існує загальне правове розуміння, що «з'ясувати і встановити причинний зв'язок завжди означає дослідження того, наслідком чиеї саме поведінки (дії чи бездіяльності) стало порушення належних потерпілому і охоронюваних законом особистих немайнових, а також майнових благ, чиею саме поведінкою викликані особисті немайнові чи майнові втрати потерпілого. Від правильної відповіді на це питання залежатиме визначення суб'єкта права, на якого тільки й може бути покладений обов'язок з відшкодування завданої його поведінкою шкоди» [166, с. 496].

У праві США для встановлення причинного зв'язку між протиправною поведінкою насамперед звертається увага на наявність «первинної» або «фактичної» причини (*cause-in-fact*), а також на безпосередню причину (*proximate cause*). У першому прикладі використовується критерій: «як би не дії відповідача, шкода позивачеві не була б завдана». До того ж, можливим є використання так званого «стандарту первинного фактору» (*substantial*

factor): «чи були дії відповідача значним фактором для настання шкоди». У другому – досліджується наявність причинного зв'язку з позицій права, коли встановлюється, чи порушив відповідач своє зобов'язання. У юридичній літературі зазначається про те, що «поняття «первинної» або «фактичної» причини (cause-in-fact) має настільки широкий зміст, що у разі використання лише такого підходу покладення відповідальності буде можливим у найабсурдніших ситуаціях» [55, с. 223].

Крім того, в іноземному праві під час встановлення причинного зв'язку може застосовуватись доктрина «intervening cause» (причина, що втручається). Під такою причиною розуміється «подія, що настала після недбалих дій відповідача та спричинила збільшення шкоди. У випадку, якщо саме ця подія є безпосередньою причиною шкоди, завданої позивачеві, дії відповідача не вважаються прямою причиною заподіяння шкоди. Водночас, якщо можливість виникнення втручаючої причини могла бути передбачена з огляду на поведінку відповідача, останній несе відповідальність і за наслідки такої події, включаючи додаткову шкоду» [185].

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що позиція щодо невизнання вини суб'єктами відповідальності за дії малолітніх або неповнолітніх осіб у випадках заподіяння шкоди є юридично обґрунтованою. Покладення відповідальності на батьків чи заклади освіти за дії таких осіб означало б фактичне розширення меж їхньої відповідальності, що суперечить принципам деліктного права. Адже шкода є прямим наслідком саме протиправної поведінки малолітньої чи неповнолітньої особи, а не наслідком дій або бездіяльності третіх осіб. Водночас причинно-наслідковий зв'язок відіграє ключову роль у механізмі деліктної відповідальності, оскільки саме його наявність слугує підставою для виникнення у деліквентів обов'язку з відшкодування шкоди, завданої малолітньою чи неповнолітньою особою.

2.2. Підстави звільнення від обов'язку відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами

Відповідно до ч. 1 ст. 617 ЦК України «особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили» [171]. Ця норма загального характеру може бути застосована і у випадках відповідальності за шкоду, завдану малолітніми чи неповнолітніми особами.

Слід зазначити, що в українському законодавстві поняття «форс-мажору» трактується по-різному. Як зазначає О. Науменко, не можна ототожнювати дефініції «форс-мажор» та «обставини непереборної сили». Адже «поняття «непереборної сили» охоплює стихійні природні явища, тоді як термін «форс-мажор» зазвичай стосується виняткових подій суспільного характеру, які сторони договору зазвичай визнають підставою для звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань. Спільною рисою обох цих категорій є те, що вони перебувають поза контролем сторін і здатні порушити причинно-наслідковий зв'язок у реалізації правовідносин» [96].

Визначення «форс-мажору» міститься у Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, зокрема йдеться про те, що «сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого зі своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем, а також що від неї нерозумно було б очікувати прийняття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору, уникнення чи подолання цієї перешкоди або її наслідків» [72].

Таким чином, обов'язковими умовами звільнення від виконання зобов'язання насамперед є те, що обставини, які склалися, повинні бути поза контролем сторони зобов'язання, а також, що у сторони не було можливості передбачити виникнення таких обставин під час укладення договору. Додатково у Конвенції ООН йдеться про те, що сторона, яка не виконує

зобов'язання, зобов'язана повідомити іншу сторону про наявність перешкоди та про те, як вона впливає на можливість виконання зобов'язання. Якщо таке повідомлення не було надане протягом розумного строку з моменту, коли сторона дізналася або повинна була дізнатися про перешкоду, вона несе відповідальність за збитки, що виникли внаслідок відсутності своєчасного інформування [72].

Застереження про форс-мажор зазвичай передбачається у договірних умовах, які укладаються між сторонами та здебільшого йдеться про формальний характер, зокрема вказується, що сторони звільняються від відповідальності за часткове чи повне невиконання зобов'язання, якщо невиконання є наслідком обставин непереборної сили, що виникли уже після укладення договору в результаті подій, які зобов'язана сторона не могла передбачити чи запобігти розумними заходами. Далі, як правило, вказується перелік випадків, які сторони узгодили вважати форс-мажорними обставинами (землетрус, пожежа, інші стихійні лиха, військові дії та ін.).

Згідно із Законом України «Про торгово-промислові палати в Україні» Торгово-промислова палата здійснює свою діяльність на підставі цього Закону, інших нормативно-правових актів, а також власного Статуту. Зокрема, вона має повноваження підтверджувати наявність форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), а також засвідчувати торговельні та портові звичаї, що діють на території України, за зверненням суб'єктів господарювання або фізичних осіб (ст. 14) [117].

У Регламенті Торгово-промислової палати України подається більш уточнене визначення форс-мажорних обставин. Зокрема, до таких обставин (обставин непереборної сили) відносяться надзвичайні та невідворотні події, які об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, що впливають із умов договору (контракту, угоди тощо) або з обов'язків, передбачених законодавчими чи іншими нормативно-правовими актами. Також Регламент Торгово-промислової палати України передбачає широке коло випадків, які вважаються форс-мажором. Форс-мажорними можуть бути визнані також

обставини, які не зазначені в переліку, наведеному в Регламенті Торгово-промислової палати України, проте відповідають критеріям форс-мажорних згідно з положеннями п. 6.9 цього Регламенту, не суперечать законодавству України та узгоджені сторонами у договорі, контракті, угоді, що звільняють їх від цивільної відповідальності. В свою чергу, п. 6.9. регламенту Торгово-промислової палати України встановлено низку вимог до документів, які сторона договірних правовідносин повинна надати для отримання сертифікату про форс-мажорні обставини. Такий документ має підтверджувати, що відповідні обставини дійсно є надзвичайними – тобто такими, що мають винятковий характер і не піддаються впливу сторін. Водночас повинна бути встановлена їхня непередбачуваність – коли настання самих обставин або їхніх наслідків неможливо було передбачити, зокрема на момент укладення договору, до виникнення зобов'язання або до настання відповідного обов'язку. Також має бути доведена їхня невідворотність – тобто подія чи її наслідки були неминучими. Обов'язковою умовою є наявність причинно-наслідкового зв'язку між цією подією (обставиною) та неможливістю виконання заявником конкретних зобов'язань, що випливають із договору, контракту, угоди, закону, нормативного акта чи акта органу місцевого самоврядування [117].

На думку І. В. Бурлаки, непереборна сила розглядається як фактор, що знаходиться в площині шкали «винуватість – невинуватість» особи, яка заподіяла шкоду. У зв'язку з цим поняття непереборної сили та вини є взаємовиключними. Непереборна сила, за своєю суттю, є особливим різновидом випадку (казусу) – так званім кваліфікованим випадком. При простому випадку заподіювач шкоди не може її уникнути лише тому, що він об'єктивно не мав і не повинен був мати можливості передбачити настання таких обставин, які спричинили шкоду. Натомість непереборна сила передбачає ситуацію, коли завдання шкоди є невідворотним незалежно від того, чи міг заподіювач передбачити її наслідки. Інакше кажучи, у межах поведінкового розуміння вини, ключовою ознакою непереборної сили є те,

що будь-які запобіжні заходи стають неефективними, навіть якщо за інших умов вони могли б запобігти шкоді. Варто також зазначити, що непереборною силою може визнаватись лише така обставина, яка має зовнішній характер по відношенню до діяльності, внаслідок якої було заподіяно шкоду. Натомість будь-які обставини, які пов'язані з самим суб'єктом або об'єктом шкідливої діяльності, тобто мають внутрішній характер, розглядаються лише як простий випадок, а не як непереборна сила [12, с. 11–12].

Поняття «непереборна сила» має своє історичне походження з римського приватного права, де вже в давнину визнавалися обставини, що звільняють боржника від відповідальності у разі неможливості виконання зобов'язання через надзвичайні та невідворотні події, незалежні від його волі. У римському праві такі ситуації розглядалися як «*vis maior*» (вища сила), що фактично заклало підґрунтя для сучасного розуміння форс-мажору та непереборної сили в цивільно-правових системах.

Сучасною цивілістичною наукою «непереборна сила» розглядається як явище, в якому присутні специфічні особливості, до яких відносять: непередбаченість, надзвичайність, невідворотність.

Фактор непередбачуваності непереборної сили широко використовується судовими та арбітражними органами для встановлення дійсної причини завдання шкоди. Натомість надзвичайне явище не може бути віднесене до непереборної сили, тобто до обставин, які виключають цивільно-правову відповідальність, якщо винна особа могла передбачити та уникнути настання шкідливого впливу. Вважаємо, що оскільки дане явище було для суб'єкта непередбачуваним, то зрозуміло, що його слід вважати насамперед випадковим. Звідси доходимо висновку, що непереборна сила завжди виступає для відповідача як випадкова обставина. Непереборна сила є об'єктивним випадком, так би мовити певною подією, яка є непередбаченою. Отже, непереборна сила – це обставина, яка в першу чергу, є непередбаченою для винної особи, тобто носить випадковий (невинний) характер.

Фактор непередбаченості є тією межею між винною особою у правопорушенні і завданні шкоди, що є наслідком непереборної сили, а також є критерієм розмежування випадкової протиправної дії від дії винної. Тому, на нашу думку, межі між виною і випадком, виною і непередбаченою силою співпадають.

Як відомо непереборній силі притаманний внутрішній характер. Для більш наочного прикладу слід звернутися до причинного зв'язку при дії непереборної сили. Якщо причини випадкового правопорушення в діяльності самої відповідальної особи, то виникнення непереборної сили з її діяльністю причино не пов'язані. Однак для звільнення від відповідальності необхідно, щоб непереборна сила, що виникла, впливала певним чином на діяльність винної особи, завдання шкоди повинно виступати наслідком дії непереборної сили.

Теорія необхідного і випадкового причинного зв'язку вивчалася у минулому столітті, зокрема зверталася увага, що «переборну силу (форс-мажор) слід розуміти як надзвичайна, невідворотна та об'єктивно непередбачувана подія, зокрема стихійні лиха тощо. Причинний зв'язок між першим та другим випадком знаходить прояв у невідворотності. У разі, якщо суб'єкт доступними йому засобами зміг відвернути загрозу і не допустити настання шкоди, то вважалось, що непереборної сили як об'єктивного комплексу не буде. Однак, при цьому, не будь-яка невідворотність загрози свідчить про наявність непереборної сили.

Для визнання обставин як непереборної сили необхідна «наявність об'єктивно випадкового зв'язку між діями суб'єкта та настанням результату, а також об'єктивно зумовленого зв'язку між загрозливою силою (первинною подією) та силою, яка фактично реалізувалась (вторинною подією). При цьому зв'язок між другою подією та наслідками, що настали (у вигляді невігідного результату для сторони), завжди має характер об'єктивної необхідності» [164, с. 96].

У доктрині науки філософії випадок (казус) та непереборну силу розуміють як випадкові обставини для осіб. При цьому, розуміння «випадковості», що опосередковується казусом є типовим та таким, що виражає деякі суттєві ознаки діяльності сторони, яка завдала шкоду. Саме такі випадковості розуміють як форму вираження необхідностей, які закладені в самій діяльності відповідальної особи.

На нашу думку, при відшкодуванні шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами, непереборну силу слід трактувати з врахуванням принципу відносного тлумачення, адже одна і та сама подія при виникненні різних обставин може визнаватися непереборною силою або ж навпаки не визнаватися. Тобто при вирішенні питання щодо непереборної сили у відносинах відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, кваліфікація певної події як непереборної сили повинна оцінюватись судом з урахуванням усіх конкретних обставин справи, з огляду на її надзвичайність і невідворотність.

На думку І. В. Бурлаки, «надзвичайність може полягати у грандіозності, масштабності, великій потужності явища або раптовості настання події рідкісної, нехарактерної або нетипової для даної місцевості, пори року, часу тощо. При цьому надзвичайність подій не пов'язана з їх непередбачуваністю чи загальновідомістю. Невідворотність означає, що шкода не могла бути відвернена не лише конкретним заподіювачем, але й будь-яким іншим суб'єктом такого ж роду за аналогічних обставин» [12, с. 12].

З наведеного доходимо висновку про те, що у випадках відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, вина батьків, або інших осіб, котрі зобов'язані здійснювати виховання та нагляд за такою особою на договірних чи законних підставах, презюмується і не повинна доводитись потерпілою особою.

Окрім вищенаведених категорій у доктрині приватного права відомою є категорія «випадок». Наведену категорію, як правило, протиставляють

категорії «вини». У відносинах із відшкодування шкоди, в тому числі завдану малолітніми чи неповнолітніми особами, випадок виключає відповідальність або являє собою її межу, як заперечення вини. Саме тому, якщо йдеться про шкоду, завдану діями малолітніх та неповнолітніх осіб, береться до уваги вина завдавача, яку повинен довести потерпілий, адже шкода, яка була наслідком випадкових обставин, виключає виникнення деліктних зобов'язань.

На відміну від вини, випадок відображає специфічне психічне ставлення особи до власних дій або бездіяльності, за якого вона не усвідомлювала і не повинна була усвідомлювати можливість настання шкідливих наслідків. Водночас юридична відповідальність можлива лише за наявності всіх елементів складу правопорушення, а саме: протиправної поведінки (у формі дії або бездіяльності), настання шкоди, причинного зв'язку між поведінкою та шкодою, а також вини особи, яка спричинила шкоду. Відповідно значення правового випадку (казусу) полягає в тому, що він свідчить про відсутність вини – суб'єктивної підстави виникнення відповідальності. Таким чином, випадок слід трактувати як відсутність вини, завдяки чому виникає неможливість притягнення до відповідальності навіть за наявності протиправної поведінки.

Винна протиправна поведінка малолітніх чи неповнолітніх осіб має місце за усвідомленого ставлення правопорушника до своїх протизаконних дій. В свою чергу, випадкові протиправні дії малолітніх чи неповнолітніх осіб, на нашу думку, слід вбачати в тому, що суб'єкти не передбачали і не мали можливості передбачити протизаконності своєї поведінки.

Разом з тим, варто зазначити, що в правовій літературі існують точки зору щодо змішування понять «випадок» та «діалектична випадковість». В іноземній юридичній літературі зазначається, що «вина і випадок є різноплощинними категоріями і їх не можна порівнювати. Вина характеризує суб'єктивну сторону правопорушення, тоді як випадок є об'єктивною

категорією, яка пояснюється за допомогою філософських понять необхідності та випадковості» [192, с. 678].

Підсумовуючи все вищенаведене доходимо висновку, що випадок та непереборна сила у межах нашого дослідження слід характеризувати як психічне ставлення малолітньої та неповнолітньої особи до своєї поведінки, у якій не передбачається (не усвідомлюється) протизаконність своїх дій та правових наслідків. У свою чергу, випадок слід розуміти як відсутність вини малолітньої чи неповнолітньої особи, яка вчинила протиправну дію (бездіяльність).

Висновки до розділу 2

1. Визначено, що обов'язок щодо відшкодування шкоди презюмує винуватість не тільки самої малолітньої особи, а й відповідальних за її виховання осіб. У свою чергу, умовами притягнення до відповідальності вважатимуться протиправна поведінка, причинний зв'язок між діями малолітньої та неповнолітньої особи та шкодою і вина. При цьому причинний зв'язок є важливою умовою у механізмі відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, а у випадках складного причинно-наслідкового зв'язку пропонується, застосовувати судову практику Європейського суду з прав людини, зокрема правил невизначених, часткових, альтернативних чи рівнозначних умов (причин) наслідкового зв'язку, відповідно до Принципів Європейського деліктного права.

2. Доведено, що бездіяльність батьків сама по собі не викликає завдання шкоди малолітніми чи неповнолітніми особами, вона завжди пов'язана з діями останніх. Такий причинний зв'язок виражається у тому, що через неналежне виконання батьками своїх батьківських обов'язків щодо виховання дітей, останні завдають шкоду третім особам. Вважається, що хоч збитки виникають із активних дій малолітніх чи неповнолітніх осіб, однак такі діяння є наслідком бездіяльності батьків. Саме тому, вважається, що

шкода завдана малолітніми чи неповнолітніми особами є результатом неналежного виховання чи бездіяльності батьків.

3. З'ясовано, що у виключних обставинах вина батьків має свої особливості і повинна розглядатись як необережна. Адже навіть у тому разі, якщо батьки навмисно залишали своїх малолітніх дітей без нагляду, чи вели аморальний спосіб життя, батьки не завдавали шкоду безпосередньо. Наведені дії батьків здебільшого були спрямовані не на завдання шкоди іншій особі, а на те, щоб позбавити себе насамперед тягара батьківства – виховання та утримання. Відповідальність батьків не слід розглядати як штрафну санкцію за діяння малолітніх чи неповнолітніх осіб. Така відповідальність виступатиме як гарантія для потерпілої сторони, зокрема гарантія того, що завдані збитки будуть відшкодовані, а винні особи все ж таки понесуть відповідальність.

4. Встановлено, що шкода є наслідком саме протиправного діяння малолітніх та неповнолітніх осіб, а не будь-яких інших обставин. Відтак розглядати батьків чи заклади освіти винними за дії малолітніх осіб при завданні ними шкоди означає розширення межі відповідальності цих осіб.

5. При відшкодуванні шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами, непереборну силу слід трактувати з врахуванням принципу відносності тлумачення, адже одна і та сама подія при виникненні різних обставин може визнаватися непереборною силою або ж навпаки не визнаватися. Вважається, що при вирішенні питання непереборної сили у відносинах відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами, кваліфікація певної події як непереборної сили повинна оцінюватись судом з урахуванням усіх конкретних обставин справи, з огляду на її надзвичайність і невідворотність.

6. З'ясовано, що надзвичайність полягає у раптовості настання події рідкісної, невласивої для певної місцевості, пори року, часу тощо. Надзвичайність подій не пов'язана з їх непередбачуваністю чи загальновідомістю. Невідворотність характеризується тим, що шкода не

могла бути відвернена не лише завдавачем, але й будь-яким іншою особою за аналогічних обставин. Вважається, що у випадках відшкодування шкоди, завданої малолітнім чи неповнолітнім особам вина батьків, або інших осіб, котрі зобов'язані здійснювати виховання та нагляд за такою особою, презюмується і не повинна доводитись потерпілою особою.

7. Випадок та непереборна сила характеризується як психічне ставлення малолітньої чи неповнолітньої особи до своєї поведінки, у якій не передбачається (не усвідомлюється) протизаконність своїх дій та їх правових наслідків. Правовий випадок характеризується як відсутність вини малолітньої чи неповнолітньої особи, яка вчинила протиправну дію (бездіяльність).

РОЗДІЛ 3

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ МАЛОЛІТНІМИ ТА НЕПОВНОЛІТНІМИ ОСОБАМИ В КОНТЕКСТІ ГАРМОНІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

3.1. Виконання зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, як спосіб реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків

Формула, яка присвячена зобов'язанням щодо відшкодування шкоди, відповідно до якої відновлення попереднього стану при завданні шкоди здоров'ю або смерті неможливе, відіграла свою негативну роль в теорії та практиці. Само собою зрозумілим є те, що ні ушкодження здоров'я, ні смерть не можуть бути відшкодовані. Однак, як відомо, якщо не відшкодовуються фізичні та моральні страждання, то майнові наслідки цих факторів повинні бути повністю компенсовані.

Серед передбачених законодавством України способів захисту цивільних прав та інтересів переважну частину становлять заходи цивільно-правової відповідальності. З-поміж них лише відшкодування моральної (немайнової) шкоди не має на меті відновлення майнової сфери потерпілої особи, а спрямоване на компенсацію немайнових наслідків, завданих правопорушенням. Водночас, якщо не відбувається відновлення попереднього стану – тобто такого, який існував до порушення права – не може йтися і про повне відшкодування. У зв'язку з цим слід підкреслити, що відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, має насамперед компенсаційний характер, спрямований на часткове згладжування негативних наслідків, а не на повне відновлення попереднього становища.

Компенсація за шкоду, завдану малолітніми та неповнолітніми особами, як правило, розглядається тією останньою стадією існування

деліктного зобов'язання, після проходження якої зобов'язання припиняється. Виконанню зобов'язання у приватному праві присвячено багато наукових досліджень. Більшість із них вивчаються у площині договірного права і трактуються як виконання цивільно-правових договірних зобов'язань чи виконання цивільно-правового договору. У сфері виконання деліктних зобов'язань можна лише навести наукові дослідження О. О. Отраднової [104].

Виконання зобов'язання регулюється главою 48 ЦК України. Тлумачення поняття «виконання зобов'язання» надається у юридичній літературі, зокрема підручниках та науково-практичних коментарях, наукових статтях вчених тощо та розглядається загалом як «здійснення його сторонами певних дій, що складають зміст їхніх прав та обов'язків» [48, с. 212]. На думку Т. В. Боднар, виконання зобов'язання можна розглядати в трьох основних вимірах: як правовий інститут; як процес; як підставу припинення зобов'язання. У першому випадку – як правовий інститут – виконання зобов'язання охоплює сукупність правових норм, що регулюють відносини, які виникають у зв'язку з виконанням зобов'язань, незалежно від їхньої природи (договірні чи недоговірні). У процесуальному розумінні виконання відображає динаміку зобов'язального правовідношення, в межах якого сторони реалізують свої суб'єктивні права та виконують обов'язки. Нарешті, як підстава припинення зобов'язання, виконання є юридичним фактом, що засвідчує належне здійснення сторонами зобов'язання у повному обсязі, що й зумовлює його припинення [7, с. 74].

О. О. Отраднава вважає, що «розглядати виконання деліктних зобов'язань слід саме в якості процесу та юридичного факту – підстави припинення зобов'язання» [104, с. 246]. Таку конструкцію виконання деліктних зобов'язань як основного способу реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків малолітніми чи неповнолітніми особами обрали й ми у своєму дослідженні, оскільки вважаємо, що процес виконання деліктних

зобов'язань за участю малолітніх чи неповнолітніх осіб є способом реалізації права потерпілим та здійснення обов'язку деліквентом.

Як нами уже зазначалось, у доктрині приватного права вживаються два терміни у сфері відновлення прав потерпілого, зокрема «відшкодування» та «компенсація». Компенсація – це поняття, що походить від латинського слова «compensatio» і означає відшкодування, винагороду або урівноваження. Вона виступає як правовий механізм захисту як матеріальних, так і нематеріальних прав фізичних та юридичних осіб. Основна суть компенсації полягає у відшкодуванні завданої моральної шкоди. Термін «відшкодування» у цій же енциклопедії тлумачиться як «цивільно-правова компенсація майнових збитків, завданих правопорушенням» [43, с. 447]. Як слушно зазначає О. О. Отрадна, «обидва терміни в цілому відображають єдину відновлювальну функцію деліктного зобов'язання, однак кожний з них має свою специфіку відновлювальної дії» [104, с. 247].

Виконання деліктного зобов'язання передбачає відшкодування у разі завдання шкоди майну потерпілого і компенсацію у разі завдання шкоди каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я, смертю потерпілого або в разі завдання моральної шкоди. В свою чергу, під ушкодженням зазвичай розуміють травматичні пошкодження, що викликані, як правило, одноразовим впливом на організм людини зовнішнього фактору.

Таким чином, закріплене законодавцем правило є не тлумаченням, і не розширенням принципу повного відшкодування шкоди, а характеризує тільки особливість застосування цього принципу. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1195 ЦК України «фізична або юридична особа, яка завдала шкоди каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я фізичній особі, зобов'язана відшкодувати потерпілому заробіток (дохід), втрачений ним внаслідок втрати чи зменшення професійної або загальної працездатності, а також відшкодувати додаткові витрати, викликані необхідністю посиленого харчування, санаторно-курортного лікування, придбання ліків, протезування, стороннього догляду тощо» [171]. На підставі наведеного випливає, що

майнові наслідки, пов'язані із завданням шкоди здоров'ю, виражаються в першу чергу в вигляді заробітку, який втрачається потерпілим, а також у вигляді додаткових витрат.

Виконання деліктних зобов'язань, як правило, відбувається у примусовому порядку. При цьому, відшкодовуючи завдану шкоду, деліквент зазнає виключно вартісних втрат, зменшення свого майнового стану, не отримуючи нічого взамін.

На думку О. О. Отраднової, «при виконанні деліктних зобов'язань слід враховувати такі стадії, зокрема організаційну, матеріальну та техніко-юридичну» [104, с. 248]. Підтримуючи таку думку, розглянемо виконання деліктних зобов'язань завданих малолітніми чи неповнолітніми особами за цими трьома стадіями.

У разі завдання шкоди малолітніми чи/та неповнолітніми особами, зокрема пошкодження речі, організаційна стадія полягає у наданні потерпілим, наприклад, реквізитів для перерахування коштів, заміни пошкодженої речі тощо. Батьки або особи, які їх замінюють можуть попередньо домовитись про час та місце проведення ремонту пошкодженої речі, а також про закупівлю необхідних для ремонту матеріалів тощо.

На іншій стадії, яка йменується матеріальною, суб'єкт деліктного зобов'язання сплачує грошові кошти, передає майно або безпосередньо виконує роботи, які пов'язані із завданням шкоди, тобто надає виконання потерпілому, який приймає його. У ЦК України йдеться про те, що у разі, якщо потерпілий не приймає належне виконання або відсутній у місці виконання, боржник може застосовувати ст. 537 ЦК України, зокрема виконувати свій обов'язок за грошовим зобов'язанням через внесення відповідної суми на депозит нотаріуса чи нотаріальної контори.

Відповідно до ст. 537 ЦК України існує декілька випадків, коли грошове зобов'язання може бути виконане шляхом перерахування суми на депозитний рахунок у нотаріуса чи нотаріальній конторі, зокрема у разі: «1) відсутності кредитора або уповноваженої ним особи у місці виконання

зобов'язання; 2) ухилення кредитора або уповноваженої ним особи від прийняття виконання або в разі іншого прострочення з їхнього боку; 3) відсутності представника недієздатного кредитора» [171]. Наведені правила можуть застосовуватись при відшкодуванні шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами виключно у разі якщо об'єктом будуть грошові кошти.

Третя, техніко-юридична стадія виконання деліктного зобов'язання за участю малолітніх чи неповнолітніх осіб, буде залежати від того, який саме спосіб виконання обрано сторонами, зокрема добровільний чи примусовий.

При добровільному відшкодуванні виконання деліктного зобов'язання до правовідносин сторін можуть застосовуватись загальні правила про оформлення виконання. Так, відповідно до ч. 1 ст. 545 ЦК України, «прийнявши виконання зобов'язання, кредитор повинен на вимогу боржника видати йому розписку про одержання виконання частково або в повному обсязі» [171]. Розписка розуміється як односторонній документ, який підписаний кредитором.

Засоби примусу виконання деліктного зобов'язання відображаються, як правило, у виконанні судового рішення про стягнення відшкодування шкоди. Його примусове виконання здійснюється виконавцями за правилами Закону України «Про виконавче провадження» [116]. За загальним підходом у випадках відсутності майна та/або доходів або зі спливу строків пред'явлення виконавчого документа до виконання деліктне зобов'язання може залишитися невиконаним. Такі самі правила розповсюджуються й на відносини з відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами.

Деліктні зобов'язання за участю малолітніх чи неповнолітніх осіб вважатимуться виконаними належним чином, якщо дотримані усі умови виконання, зокрема суб'єкти, предмет, строк, місце та спосіб виконання.

Виконання деліктного зобов'язання належними суб'єктами буде мати місце в тому випадку, коли зобов'язання виконане належним боржником на

користь належного кредитора. За правилами ч. 1 ст. 527 ЦК України, «боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок, а кредитор – прийняти виконання особисто, якщо інше не встановлено договором або законом, не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту» [171]. Такі самі умови стосуються відповідальності за шкоду, завдану малолітніми чи неповнолітніми, що підлягає відшкодуванню.

За правилами ч. 1 ст. 528 ЦК України «виконання обов'язку може бути покладено боржником на іншу особу, якщо з умов договору, вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства або суті зобов'язання не впливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто. У цьому разі кредитор зобов'язаний прийняти виконання, запропоноване за боржника іншою особою» [171] (наприклад, відшкодування шкоди батьками або особами, які їх замінюють за шкоду, завдану неповнолітньою особою). Як правило, кредитору неважливо, хто саме виконує зобов'язання – сам боржник чи інша особа, яка діє від його імені. Тому, якщо шкода, завдана малолітніми чи неповнолітніми, відшкодовується їхніми батьками або опікунами, однак виконання цього зобов'язання має бути в повному заміст, розміром, способом обсязі.

Серед інших важливих елементів виконання деліктного зобов'язання є предмет та спосіб його виконання. У правовій літературі є різні підходи щодо «предмета зобов'язання» та «предмета виконання», зазвичай їх ототожнюють. На нашу думку, предметом зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами є конкретні дії його учасників – передача майна, сплата грошей, виконання робіт, надання послуг тощо. В свою чергу, предметом вважатимуться гроші, роботи, послуги тощо, які передаються (вчиняються) боржником відповідно до умов деліктного зобов'язання.

У разі завдання малолітніми та неповнолітніми особами шкоди майну, остання може бути відшкодована в натурі, тобто шляхом передання такої самої речі, відремонтованої речі тощо, або відшкодовувати завдані збитки в

грошовій формі. При завданні каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я або смерті потерпілого, чи при завданні моральної шкоди, відшкодування в натурі є неможливим. Цивільним законодавством розглядається можливість особистої компенсації, в тому числі й частинами. Відтак деліктні зобов'язання за участю малолітніх чи/та неповнолітніх осіб набувають характеру грошових зобов'язань. Так, наприклад, за положеннями ч. 1 ст. 1202 ЦК України, «відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого, здійснюється щомісячними платежами» [171].

До належного виконання деліктного зобов'язання відносять й місце його виконання. Місце виконання деліктного зобов'язання може бути встановлено за правилами ст. 532 ЦК України. За загальним підходом цієї статті «місцем виконання зобов'язання є місце проживання (місцезнаходження) боржника» [171]. Іншими словами, потерпілий повинен отримати виконання зобов'язання за місцезнаходженням деліквента. Однак, за загальним підходом деліктне зобов'язання виникає з моменту завдання шкоди, місцем його виконання є місцезнаходження потерпілого саме на момент завдання шкоди. У разі, якщо до моменту виконання деліктного зобов'язання потерпілий змінив своє місце проживання (місцезнаходження), він має повідомити про це деліквента та взяти на себе усі витрати, пов'язані із зміною місця виконання. Такі ж дії має вчинити й кредитор.

Отже, у разі відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами у грошовій формі, готівковими чи безготівковими коштами, місцем виконання цих зобов'язань вважатиметься місце проживання (місцезнаходження) боржника. Однак, якщо відшкодування здійснюється у безготівковій формі, місцем виконання такого грошового зобов'язання вважатиметься місцезнаходження банку, оскільки безготівкові кошти не існують поза межами знаходження банківського рахунку.

Наступною умовою належного виконання деліктного зобов'язання, за участю малолітніх чи/та неповнолітніх осіб є строки (терміни) його

виконання. Оскільки виконання деліктних зобов'язань потребує, як правило, певного часу, умови щодо строків виконання зобов'язань сторонами є істотними. Так, на думку Т. В. Боднар «саме за допомогою категорії «строк (термін) виконання» можливо з'ясувати, чи мало місце в конкретному випадку прострочення виконання зобов'язання (неналежне виконання) або його невиконання» [7, с. 74]. О. О. Отрадна вказує, що «визначення строків виконання деліктного зобов'язання залежить від того, як буде виконуватися таке зобов'язання: добровільно чи примусово» [104, с. 255].

Відповідно до ст. 530 ЦК України, «якщо у зобов'язанні встановлений строк (термін) його виконання, то воно підлягає виконанню в цей строк (термін). Зобов'язання, строк (термін) виконання якого визначений вказівкою на подію, яка неминує має настати, підлягає виконанню з настанням цієї події. Якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги, кредитор має право вимагати його виконання в будь-який час. Боржник має виконати такий обов'язок у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не впливає з договору або актів цивільного законодавства» [171].

Очевидно, що у цивільному законодавстві строк виконання зобов'язання чітко не зазначений, зокрема йдеться про вказівку на подію, момент пред'явлення вимоги тощо. Однак, чи поширюється наведене правило на деліктні зобов'язання, за участю малолітніх та неповнолітніх осіб, важко відповісти однозначно, адже в досліджуваних нами правовідносинах може мати місце спір про належного боржника, розмір завдання шкоди, наявності моральної шкоди, відсутності вини тощо.

За загальним правилом строк (термін) виконання є обов'язковим для боржника. Порушивши встановлений строк (термін) боржник вважатиметься таким, що прострочив його виконання. На думку В. В. Луця, «прострочення – це невиконання зобов'язання в зумовлений строк» [82, с. 85]. О. П. Печений зазначає, що «прострочення – це порушення обов'язку передати певну річ,

виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші, в передбачений договором строк, чи в розумний строк, після виникнення зобов'язання» [108, с. 6]. На думку М. Д. Пленюк, при аналізі факту прострочення виконання зобов'язань боржником чи кредитором, слід враховувати, наскільки фактичне виконання обов'язків у встановлений термін відповідає визначеній законом або договором черговості та строкам виконання [111, с. 92].

Про прострочення кредитора в зобов'язанні йдеться у ст. 613 ЦК України, зокрема зазначено, що «кредитор вважається таким, що прострочив, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не вчинив дій, що встановлені договором, актами цивільного законодавства чи впливають із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту, до вчинення яких боржник не міг виконати свого обов'язку» [171]. Окрім загальних підстав, факт прострочення кредитора настає також у випадках, визначених ч. 4 ст. 545 ЦК України, зокрема: «у разі відмови кредитора повернути борговий документ або видати розписку боржник має право затримати виконання зобов'язання. У цьому разі настає прострочення кредитора» [171].

В. В. Луць зазначав, що «невипадково в багатьох випадках порушення боржником і кредитором своїх обов'язків за договором закон виділяє прострочення, підкреслюючи, таким чином, зв'язок між порушенням обов'язку і визначеним у часі моментом для його належного виконання. Поза таким зв'язком, без урахування строку виконання, говорити про прострочення недоречно» [83, с. 86].

На нашу думку, у разі відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, прострочення, тобто порушення договірних зобов'язань боржником своїх обов'язків за домовленістю, матиме місце в тому випадку, коли сплине час, визначений за домовленістю сторін (боржника і кредитора), або момент належного виконання зобов'язання.

Строки (терміни) тісно пов'язані з принципом реального виконання зобов'язання, що передбачає обов'язок боржника здійснити на користь

кредитора саме ту дію, яка становить предмет зобов'язання. Це може бути передача майна, виконання робіт, надання послуг, сплата коштів тощо. Як правило, на етапі нормального перебігу зобов'язальних правовідносин вимоги належного і реального виконання збігаються, оскільки належне виконання передбачає дотримання умов щодо предмета, який має бути переданий у натурі – наприклад, грошові кошти у разі завдання шкоди.

На думку В. В. Луця, «при порушенні яких-небудь умов договору (наприклад, строку) виконання вважається неналежним, проте при цьому зберігається обов'язок виконання в натурі з додержанням інших умов договору, що не втратили значення для контрагента» [81, с. 102].

Аналіз цього питання надав можливість дійти висновку, що при порушенні строків, боржник вважається таким, що прострочив. Відповідно до ст. 612 ЦК України, якщо боржник прострочив виконання зобов'язання, він зобов'язаний відшкодувати кредитору завдані цим збитки, а також відповідає за випадкову неможливість виконання, що настала після прострочення [171]. Наведене може застосовуватись і у відносинах відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами.

Враховуючи те, що відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами майже завжди здійснюється в натурі, вважаємо, що на такі відносини поширюються правила ст. 625 ЦК України. На підтвердження наведеного вище наводимо рішення суду в якому йдеться, що «пандектна система побудови норм ЦК України дозволяє стверджувати, що стаття, розміщена у загальній частині зобов'язального права, може бути застосована до недоговірних» [155]. У Законі України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» йдеться про те, що «у разі якщо Державна казначейська служба України протягом трьох місяців не перерахувала кошти за рішенням суду про стягнення коштів, крім випадку, зазначеного ч. 4 ст. 4 цього Закону, стягувачу виплачується компенсація в розмірі трьох відсотків річних від несплаченої суми за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду» [115].

Підсумовуючи все наведене вище доходимо висновку, що вимога потерпілого щодо відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами з урахуванням індексу інфляції, відповідно до ст. 625 ЦК України, буде можливою за умов відшкодування збитків у грошовій формі, а також у разі прострочення зобов'язання, відповідно до умов ст. 612 ЦК України. У разі відсутності цих умов, вимога про збільшення до сплати розміру відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами з врахуванням індексу інфляції, відповідно до ст. 625 ЦК України не допускається.

Втрата заробітку або засобів до існування відшкодовується шляхом виплати періодичних щомісячних платежів. Відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 1202 ЦК України «за наявності обставин, які мають істотне значення, та з урахуванням матеріального становища фізичної особи, яка завдала шкоди, сума відшкодування може бути виплачена одноразово, але не більше як за три роки наперед» [171]. Обов'язковою вимогою виконання цієї норми є настання обставин, які мають істотне значення та урахування майнового становища порушника. На наш погляд, такий підхід законодавця є дещо спірним, адже відомо, що розмір визначається на момент завдання шкоди, тобто він не є незмінним. Тому, погіршення здоров'я, підвищення вартості життя чи збільшення розміру мінімальної заробітної плати тягне за собою збільшення розміру відшкодування (ст. 1203, 1208 ЦК України). Так само й навпаки, відповідно до ст. 1204 ЦК України «особа, на яку покладено обов'язок відшкодувати шкоду, завдану каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я потерпілого, має право вимагати зменшення розміру відшкодування шкоди, якщо працездатність потерпілого зросла порівняно з тією, яка була в нього на момент вирішення питання про відшкодування шкоди» [171].

Враховуючи те, що законодавець називаючи обставини, які сприяють виплаті одноразового відшкодування, обмежився лише вказівкою на їх істотність, без будь-яких додаткових аргументів вважаємо, що для уникнення на практиці різних ситуацій, на вирішення яких потрібно багато часу та

напрацювання судової практики, пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 1202 ЦК України пунктом третім та викласти його у такій редакції: *«За письмовою заявою – згодою потерпілої сторони або особи, яка за законом має право на відшкодування шкоди, суд на підставі рішення може дозволити одноразову виплату відшкодування шкоди із урахуванням матеріального становища завдавача шкоди та можливості подальшої індексації цієї суми, в залежності від настання обставин, передбачених статтями 1203, 1204, 1208 цього Кодексу».*

3.2. Гармонізація законодавства у сфері деліктної відповідальності малолітніх та неповнолітніх осіб до стандартів Європейського Союзу

Законом України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р. визначено мету адаптації, зокрема «досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються Європейським Союзом (ЄС) до держав, які мають намір вступити до нього. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу» [128] у певних сферах, зокрема й у приватноправовій, деліктній тощо.

Гармонізація цивільного законодавства є необхідною та неминуchoю на шляху розвитку загальноєвропейської ідентичності та культури, в силу значущості самого приватного права в житті суспільства, так і його взаємозв'язків з іншими сферами.

Варто зазначити, що на сьогодні питання гармонізації законодавства України до стандартів правової системи Європейського Союзу є найбільш актуальним. Це зумовлено як потребою створення нових нормативно-правових актів національного законодавства з врахуванням досвіду

правового регулювання суспільних відносин у Європейському Союзі, так і впорядкування вже існуючих механізмів правового регулювання та усунення прогалин, суперечностей, що виникають за умов розвитку сучасного суспільства.

У свою чергу, у Преамбулі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод йдеться «про глибоку віру в ті основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини, від яких вони залежать» [70].

Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» встановлено, що «суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права» (ст. 17) [127]. Наведене є надзвичайно важливим, адже в Україні рішення Європейського суду з прав людини виступають особливою гарантією відшкодування завданої шкоди, в тому числі й за участю малолітніх чи неповнолітніх осіб.

Аналіз рішень Європейського Суду з прав людини дозволяє звернути увагу та виокремити ті базові вимоги до складу цивільного правопорушення. У ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплено, що «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [70].

Так, зокрема, у справах про відшкодування шкоди Європейський суд з прав людини в першу чергу аналізує ступінь пов'язаності конкретного суб'єкта з органами державної влади. Як зазначає Д. В. Кравчук, «при визначенні чітких критеріїв, які будуть слугувати орієнтирами у кожному конкретному випадку для визначення підстав відшкодування шкоди, зокрема

конкретною юридичною особою публічного права, відповідальність держави настає як при спричиненні шкоди органами державної влади, так і створеними нею юридичними особами публічного права» [75, с. 55]. Поділяючи цю позицію, слід зауважити, що у справах про відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами, питання відповідальності держави доцільно розглядати лише опосередковано – і виключно в тих випадках, коли держава безпосередньо бере участь у процесі виховання таких осіб.

Окремо слід зазначити, що Європейський Суд з прав людини оперує поняттям «справедлива сатисфакція» [126], натомість в українському законодавстві застосовується таке поняття як «відшкодування», «компенсація» тощо. Враховуючи такі неоднакові підходи розглянемо більш детальніше чи можливо наведені поняття розуміти як тотожні.

Так, у ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» під відшкодуванням розуміється:

«а) сума справедливої сатисфакції, визначена рішенням Європейського суду з прав людини відповідно до статті 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

б) визначена у рішенні Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання або у рішенні Європейського суду з прав людини про схвалення умов односторонньої декларації сума грошової виплати на користь Стягувача» [127].

З огляду на наведене слід зазначити, що поняття «відшкодування» та «справедлива сатисфакція» можуть розглядатися як тотожні лише у загальному підході щодо розуміння компенсації, оскільки справедлива сатисфакція є особливою формою цивільно-правової відповідальності при відшкодуванні шкоди, в тому числі завданої малолітніми чи неповнолітніми особами.

У доктрині приватного права вченими при дослідженні справедливої сатисфакції у судовій практиці Європейського суду з прав людини звертається увага, що термін «справедлива сатисфакція» означає грошову плату за шкоду, якої зазнала потерпіла сторона. Також науковцями звертається увага, що «у тексті Конвенції відсутнє поняття «шкода», «задоволення», «відшкодування», «компенсація». Такі поняття застосовуються як необхідна реакція держави після того, як нею порушено право людини» [42]. На нашу думку, такий підхід європейського законодавця є абсолютно виправданим, адже поняття «матеріальна/моральна шкода», «грошова компенсація» є складовими розуміння справедливої сатисфакції, їх основна роль полягає в уточненні майнової вигоди при відшкодуванні шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами.

За таким розумінням «справедливу сатисфакцію» досліджує у своїй дисертаційній роботі й Д. В. Кравчук. Авторка звертає увагу, що «справедлива сатисфакція повинна розраховуватись з урахуванням майнових збитків, втраченої вигоди, а також з оцінкою обсягу порушень прав конкретних осіб. Така форма цивільно-правової відповідальності держави набуває особливого значення в аспекті захисту прав та інтересів людини. Адже саме наявність ефективного механізму відшкодування завданої шкоди є запорукою забезпечення принципу справедливості та відновлення порушеного права» [75, с. 59].

Аналізуючи вітчизняну судову практику доходимо висновку, що, на жаль, сучасна судова практика не часто звертається до доктрини «справедливої сатисфакції», а тому вважаємо, що національним судам потрібно більше застосовувати європейський підхід справедливої сатисфакції при розгляді судових справ про відшкодування шкоди, в тому числі відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами.

Як відомо, критерії для визначення розміру компенсації моральної шкоди визначаються на підставі глибинних душевних і фізичних страждань

потерпілого, втрата або погіршення його можливості реалізувати свої здібності, ступеня вини порушника, а також характеру правопорушення.

На думку А. І. Дрішлюка, розгляд цивільних справ щодо відшкодування моральної шкоди завжди супроводжується значними труднощами та є морально складним процесом. З одного боку – потерпілий, який зазнав страждань, з іншого – особа, яка може вважати себе непричетною або переконаною у відсутності обов'язку відшкодовувати моральну шкоду. Особливо драматичними є випадки, коли порушено право на життя чи здоров'я, що призводить до інвалідності. Усвідомлення того, що жодна грошова компенсація не здатна повернути втрачене здоров'я, лише загострює конфлікт. За таких обставин будь-яке судове рішення про зменшення розміру компенсації, порівняно з тим, який вимагав позивач, часто сприймається потерпілим як особиста образа [41, с. 10].

У своїх працях І. І. Єфремова звертає увагу, що «встановлення розміру моральної шкоди судом можливо лише при належному обґрунтуванні доказами своєї правової позиції стороною. Суди виходять з того факту, що відсутність будь-яких орієнтирів, якими б суд міг би визначати розмір компенсації за завдану моральну шкоду, судово практика в Україні пішла шляхом встановлення пропорційності міжсумами заявленої матеріальної та моральної шкоди. Однак, такий підхід застосовується у тому випадку, коли в одному позові заявляються вимоги про стягнення як моральної, так і матеріальної шкоди. Даний підхід не відповідає діючому законодавству, оскільки ч. 4 ст. 23 ЦК України визначає, що моральна шкода компенсується незалежно від матеріальної шкоди, що підлягає компенсації, і не пов'язана з розміром такої компенсації [44, с. 147].

На думку Е. Шигапової «справедливість компенсації як категорія, що застосовується й національним законодавцем, проте є не розкритою в судових прецедентах, визначається ЄСПЛ з урахуванням усіх обставин, а також особливостей справи. Суд суворо дотримується позиції, що відшкодування має виключно компенсаційний, а не каральний, обтяжуючий

або запобіжний характер. Було б доцільно подібні керівні аспекти впровадити судовою практикою й в Україні, оскільки таке визначення ні в якому разі не є обмежувальним, дозволяючи Суду застосовувати різний підхід до того, чи завдано заявнику моральної шкоди, залежно від обставин та особливостей кожної справи, що розглядається» [177, с. 106].

У процесі визначення наявності моральної шкоди та її розміру суд зобов'язаний надати оцінку сукупності фактів, на які посилаються сторони у позові. Така діяльність є складною, оскільки передбачає виявлення загальних ознак моральної шкоди, а також подальшу конкретизацію правових норм, що не завжди прямо закріплені в нормативно-правових актах і можуть міститися, зокрема, в постановах Верховного Суду. У кожному окремому випадку суд має застосовувати індивідуальний підхід, самостійно оцінюючи фактичні обставини в межах, визначених оціночними нормами. Це означає, що суддя повинен керуватися власним переконанням, тлумачити й уточнювати правовідносини між сторонами, виходячи зі змісту оціночних понять. Такий підхід до аналізу доказів та аргументів сторін розширює можливості суду реалізувати право особи на компенсацію моральної шкоди. Водночас він враховує, що зміст і обсяг оціночних понять є динамічними: вони можуть змінюватися з часом та залежно від обставин конкретної справи [44, с. 147].

Варто зазначити, що критерії для визначення розміру компенсації моральної шкоди є вкрай різними. Серед найголовніших – це критерії глибинності та тривалості страждань потерпілих осіб. Саме на такі особливості звертається увага й Верховним Судом. Так, наприклад, у постанові Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 05 грудня 2022 року у справі №214/7462/20 зазначено, що «гроші виступають еквівалентом моральної шкоди. Грошові кошти, як загальний еквівалент всіх цінностей в економічному розумінні «трансформують» шкоду в загальнодоступне вираження, а розмір відшкодування «обчислює» шкоду. Розмір визначеної компенсації повинен, хоча б наближено, бути мірою моральної шкоди та

відновлення стану потерпілого. При визначенні компенсації моральної шкоди складність полягає у неможливості її обчислення за допомогою будь-якої грошової шкали чи прирівняння до іншого майнового еквіваленту. Тому грошова сума компенсації моральної шкоди є лише ймовірною, і при її визначенні враховуються характер правопорушення, глибина фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливостей їх реалізації, ступінь вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, інші обставини, які мають істотне значення, вимоги розумності і справедливості» [123].

Ст. 41 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод встановлено, що «якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або Протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткове відшкодування, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію» [70]. При цьому, Європейська конвенція не містить пояснень щодо поняття «справедливої сатисфакції».

Відповідно до Практичної рекомендації, яка сформована Головою ЄСПЛ, зокрема до Правила 32 Регламенту від 28 березня 2007 року, «встановлення Європейським судом з прав людини порушення права, гарантованого Європейською конвенцією з прав людини чи її Протоколами не призводить до автоматичного присудження справедливої сатисфакції. Це чітко зазначено у статті 41 Конвенції, яка передбачає призначення Судом справедливої сатисфакції тільки якщо внутрішнє право не дозволяє повного відшкодування, і навіть в такому випадку – лише «в разі необхідності». Крім того, Суд надає відшкодування, яке вважатиметься «справедливим» за даних обставин. Тобто, зважаючи на всі особливості кожної справи» [126]. За цим принципом Європейський Суд з прав людини у справі «Тімотієвич Д. проти України» вказав на те, що «застосування і тлумачення внутрішнього законодавства належить виключно до компетенції внутрішніх судових органів і в рамках статті 19 Конвенції, його єдиним обов'язком є

забезпечення дотримання зобов'язань Договірних Держав у рамках Конвенції» [127].

На нашу думку, у справах із завдання шкоди малолітніми та неповнолітніми особами, суд повинен з'ясовувати усі обставини справи, в тому числі причини складного причинно-наслідкового зв'язку завдання шкоди та більшою мірою застосовувати європейську практику та правила наслідкового зв'язку, адже в силу вікового розвитку, малолітні чи неповнолітні особи можуть не усвідомлювати наслідків своїх дій, відтак, відповідно, сума відшкодування (компенсації) моральної шкоди може бути надто високою.

Як зазначається у рішенні Судової палати з розгляду цивільних справ Верховного суду у справі від 09 листопада 2016 року № 6-1575цс16, «моральна шкода має деліктне походження, тобто виникає із цивільного правопорушення, а не з договору, тому, якщо між сторонами спору існують договірні зобов'язання, стягнути моральну шкоду за їх порушення неможливо» [137]. Водночас, спір, який «розглядався Верховним Судом, стосувався порушення прав споживачів у сфері енергетики. Так, зокрема, споживачу електроенергії тимчасово припинили її постачання й він намагався, посилаючись на Закон України «Про захист прав споживачів», стягнути з постачальника електроенергії моральну шкоду. Суди нижчих трьох інстанцій задовольнили його позов і застосували статті 4, 22 Закону України «Про захист прав споживачів». Проте Верховний Суд скасував усі ці рішення, відмовив споживачу електроенергії у стягненні моральної шкоди й указав на її деліктну природу, наявність договірних відносин між сторонами спору та неправильне застосування Закону України «Про захист прав споживачів»» [137].

У тематиці нашого дослідження вважаємо, що в основу компенсації моральної шкоди при розгляді деліктних зобов'язань, завданих малолітніми та неповнолітніми особами слід насамперед вкладати глибину фізичних та душевних страждань, завданих діями малолітніх чи неповнолітніх осіб,

наявність перешкод у реалізації своїх життєвих планів, а також принципу розумності, справедливості та добросовісності.

Слід зазначити, що в законодавстві Європейського Союзу моральна шкода за своїм трактуванням розуміється дещо ширше ніж в українському законодавстві. Так, наприклад, ЄСПЛ за змістовним наповненням категорію «моральна шкода» розуміє, в залежності від обставин справи, а тому кожна обставина набуває індивідуальних ознак, а також критеріїв компенсації. Саме ці критерії виступають підставами правової визначеності й зумовлюють оцінювання судової перспективи як факторів.

Як приклад розглянемо справу «Юрій Миколайович Іванов проти України». При розгляді цієї справи ЄСПЛ послався на своє ж рішення у справі Бурдова № 2, у якому зазначив, що «існує обґрунтована й водночас спростовна презумпція, що надмірно тривале провадження даватиме підстави для відшкодування моральної шкоди» [136]. Однак, у іншій справі, ЄСПЛ вказав, що «моральна шкода завдана самим фактом правопорушення. Суд не розглядав питання щодо матеріальної шкоди, оскільки заявник не обґрунтовував таку шкоду. Проте Суд ураховує той факт, що в результаті виявлених порушень заявник зазнав моральної шкоди, яка не може бути виправленою шляхом лише констатації Судом факту порушення» [136].

Отже, проаналізувавши окремі судові рішення у сфері відшкодування моральної шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, можна зробити висновок про відсутність єдиного підходу національних судів до визначення розміру такої компенсації. Як правило, суди враховують принцип «*non reformatio in peius*» (заборона зміни на гірше), згідно з яким особа, яка оскаржує судові рішення, не може опинитися у гіршому становищі, ніж те, що було досягнуте нею в попередній інстанції внаслідок подання апеляційної чи касаційної скарги.

У Постанові КЦС ВС від 24.05.2023 року у справі № 179/363/21, Касаційний суд у своїй правовій позиції вказав, що «принцип заборони повороту до гіршого (*non reformatio in peius*) бере свій початок ще з

римського права та тісно пов'язаний із іншим засадничим правилом – *tantum devolutum quantum appellatum* (тобто «скільки оскаржено — стільки й переглядається»). Суть принципу полягає у тому, що не допускається погіршення правового становища особи, яка ініціювала оскарження судового рішення. Іншими словами, така особа не може опинитися у гіршій ситуації, ніж та, в якій вона перебувала після ухвалення рішення судом попередньої інстанції» [122].

В іншій справі, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 09.11.2022 року у справі № 372/1652/18 висловлено правову позицію, згідно з якою «висновок психолога, навіть за умови відсутності в нього процесуального статусу спеціаліста (відповідно до ч. 1 ст. 74 ЦПК України), може бути використаний судом як орієнтир для встановлення глибини фізичних та психологічних страждань потерпілого, погіршення його життєвих можливостей або позбавлення права на їх реалізацію, а також інших обставин, що мають істотне значення, включно з визначенням можливого грошового еквівалента таких страждань. Водночас наголошується, що незалежно від наявності такого висновку, суд зобов'язаний самостійно встановити розмір компенсації моральної шкоди, виходячи з принципів розумності та справедливості» [124].

З вищенаведеного можемо констатувати, що суди досить обмежено звертаються до поняття «справедливої сатисфакції» у питаннях компенсації моральної шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, що частково суперечить міжнародній судовій практиці та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Як зазначає Д. В. Кравчук, сатисфакція може проявлятися не лише у вигляді грошового відшкодування, а й включати визнання провини, запевнення потерпілих у недопустимості подібних дій у майбутньому, вибачення, притягнення винних до відповідальності, а також надання пільг постраждалій стороні [75, с. 61]. На переконання авторки, «справедлива сатисфакція – це спосіб задоволення вимог заявника з боку держави, як

суб'єкта цивільно-правової відповідальності, яке полягає у повному відшкодуванні втраченого заявником майна або майнових прав; зниження ринкової вартості майна заявника або його майнових прав, відшкодування упущеної вигоди, моральної шкоди, а також у інших формах морального задоволення потерпілої сторони, організаційно-правлінських та правозастосовних заходах (прийняття нормативно-правового акту, встановлення заслуги особи, видання індивідуально-правозастосовного акту або рішення органом державної влади або посадовою особою)» [75, с. 63]. Поділяючи наведене твердження, вважаємо за доцільне застосовувати принцип справедливої сатисфакції у судовому порядку також при розгляді справ, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами.

Висновки до розділу 3

1. Виконання зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої малолітньою та/чи неповнолітньою особою є способом реалізації права потерпілого та здійснення обов'язку деліквентом.

2. З'ясовано, що у випадку виконання зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами їх батьками чи особами, що їх замінюють, зобов'язання повинно бути належним за предметом, способом, розміром тощо.

3. З'ясовано, що у разі завдання малолітніми та неповнолітніми особами шкоди майну, остання може бути відшкодована в натурі, тобто шляхом передання такої самої речі, пошкодження пошкодженої речі, або можливо відшкодування завданих збитків в грошовій формі, в тому числі безготівковій.

4. У разі відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами у грошовій формі, місцем виконання цих

зобов'язань вважатиметься місце проживання (місцезнаходження) деліквента. Однак, якщо відшкодування здійснюється у безготівковій формі, місцем виконання такого грошового зобов'язання вважатиметься місцезнаходження банку, оскільки безготівкові кошти не існують поза межами знаходження банківського рахунку.

5. Встановлено, що вимоги потерпілого щодо відшкодування шкоди, завданої малолітньою та неповнолітньою особою з урахуванням індексу інфляції, відповідно до ст. 625 ЦК України, буде можливою лише за умов відшкодування збитків у грошовій формі, а також у разі прострочення зобов'язання, відповідно до умов ст. 612 ЦК України. У разі відсутності цих умов, вимога про збільшення до сплати розміру відшкодування шкоди, завданої малолітніми та/чи неповнолітніми особами з врахуванням індексу інфляції, відповідно до ст. 625 ЦК України не допускається.

6. У справах про відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, відповідальність держави розглядається лише в тому окремому випадку, коли вона бере безпосередню участь у вихованні малолітніх та неповнолітніх осіб.

7. З'ясовано неоднакові підходи щодо розуміння та застосування понять «компенсація моральної шкоди» та «справедлива сатисфакція». Національні суди звертаються до цього поняття, як правило, при вирішенні питання щодо компенсації моральної шкоди, що загалом суперечить розумінню справедливої сатисфакції, про яку зазначено у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення і авторське вирішення наукового завдання, яке полягає у розробці правового регулювання відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами, формуванні на цій основі наукових висновків, спрямованих на розвиток доктрини цивільного права в цілому та деліктного права зокрема, а також практичних пропозицій щодо удосконалення національного законодавства, забезпечення правового порядку в сфері відшкодування шкоди з урахуванням досвіду зарубіжних держав. За підсумками проведеного наукового дослідження сформульовано ряд висновків та пропозицій.

1. Відповідальність за шкоду, завдану малолітніми особами, має певну особливість, яка полягає в тому, що шкода спричиняється однією особою – малолітнім, а відшкодовується особами, які здійснюють виховання (нагляд) за такими малолітніми особами. Шкода, завдана неповнолітньою особою, відшкодовується нею в повному обсязі, або батьками, особами, які здійснюють виховання, а також закладом освіти, який здійснює нагляд, солідарно.

2. Вважається, що деліктні зобов'язання – це різновид цивільно-правових зобов'язань, що виникають на підставі імперативної норми при порушенні абсолютного права суб'єкта цивільних відносин шляхом протиправних дій малолітньої чи неповнолітньої особи, які призвели до настання негативних наслідків (майнового і немайнового характеру), що мають на меті повернення потерпілої сторони у попередній майновий стан.

3. У зобов'язаннях із завдання шкоди малолітніми та неповнолітніми особами, волевиявлення можна характеризувати з трьохстороннього аспекту, зокрема, як пряме, непряме, мовчазне. Пряме волевиявлення розуміється у навмисних діях малолітніх та неповнолітніх осіб. Непряме – у випадках, коли особи є учасниками завдання шкоди та несвідомо або під загрозою перед

іншими особами стають учасниками завдання шкоди. Мовчазне волевиявлення – беззаперечна участь у завданні шкоди.

4. Не слід ототожнювати мотив та мету при завданні шкоди малолітніми та/чи неповнолітніми особами, адже у переважній більшості випадків малолітні та неповнолітні особи, завдаючи шкоду, не усвідомлюють їх в повній мірі. Форма зовнішнього волевиявлення не співпадає з внутрішньою волею малолітніх та неповнолітніх осіб, внаслідок хибного розуміння та суб'єктивного сприйняття, а тому очікування певного результату буде марним. Вважається, що саме завдяки сукупності умов та юридичних фактів відбувається вплив на свідомість і волю малолітніх чи неповнолітніх осіб, наслідком яких, при їх волевиявленні можуть виникати цивільно-правові зобов'язання.

5. Запропоновано доповнити абзацом 2 ч. 1 ст. 1178 ЦК України вказівкою на неплатоспроможність батьків (усиновлювачів), осіб, які за законом здійснюють виховання та викласти у такій редакції: *У випадку неплатоспроможності батьків (усиновлювачів) або опікунів чи іншої фізичної особи, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, суд на власний розсуд має право розпорядитися частиною майна малолітнього, яке є у його власності, для покриття завданих збитків.*

6. При виникненні ситуацій, зокрема при завданні шкоди малолітніми та/чи неповнолітніми особами з причин складного причинно-наслідкового зв'язку, судам слід застосовувати практику Європейського суду з прав людини, зокрема у частині тлумачення правил альтернативних, невизначених, часткових, рівнозначних умов (причин) наслідкового зв'язку, відповідно до Принципів Європейського деліктного права.

7. Обґрунтовано доцільність доповнення ст. 1183 ЦК України частиною другою такого змісту: *Усиновлювачі, опікуни та піклувальники, у тому числі прийомні батьки, у яких малолітня чи/та неповнолітня особа перебувала тривалий час на вихованні, зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану цими особами протягом трьох років після скасування усиновлення*

та усунення опікунів та піклувальників від виконання функцій з опіки та піклування тощо, якщо вони не доведуть, що ця шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків.

8. Бездіяльність батьків сама по собі не впливає на завдання шкоди малолітніми чи неповнолітніми особами, воно завжди пов'язане з діями останніх. Такий причинний зв'язок виражається у тому, що через неналежне виконання батьками своїх батьківських обов'язків щодо виховання та догляду своїх дітей, останні завдають шкоду третім особам. Вважається, що хоч збитки виникають із активних дій малолітніх чи неповнолітніх осіб, однак такі діяння є наслідком бездіяльності батьків. Відтак, шкода, завдана малолітніми чи неповнолітніми особами є результатом неналежного виховання чи бездіяльності батьків.

9. Часткова відповідальність повинна передбачати такий розмір відшкодування, який співвідноситься із ступенем вини правопорушника. При завданні шкоди декількома малолітніми чи неповнолітніми особами, слід керуватися принципом – розмір частки залежить від поведінки кожної малолітньої чи неповнолітньої особи як причини виникнення шкоди. При цьому слід враховувати, що в силу свого психічного розвитку такі особи можуть діяти по-різному.

10. Обґрунтовано доцільність внесення змін до ЦК України, зокрема у ст. 1202 ЦК України пункт третій викласти у наступній редакції: *за письмовою заявою – згодою потерпілої сторони або особи, яка за законом має право на відшкодування шкоди, суд на підставі рішення може дозволити одноразову виплату відшкодування шкоди із урахуванням матеріального стану завдавача шкоди та можливості подальшої індексації цієї суми, в залежності від настання обставин, передбачених статтями 1203, 1204, 1208 цього Кодексу.*

11. Поняття «відшкодування» та «справедлива сатисфакція» можуть розглядатися як тотожні лише у загальному підході щодо розуміння компенсації, оскільки справедлива сатисфакція є особливою формою

цивільно-правової відповідальності при відшкодуванні шкоди, в тому числі завданої малолітніми чи неповнолітніми особами. Поняття «матеріальна/моральна шкода», «грошова компенсація» є складовими розуміння справедливої сатисфакції, їхня основна роль – уточнення матеріальної вигоди при компенсації (відшкодуванні) шкоди завданої малолітніми чи неповнолітніми особами.

12. Національна судова практика не часто звертається до доктрини «справедливої сатисфакції», відтак обгрунтовано, що судам потрібно більше застосовувати європейський підхід справедливої сатисфакції при розгляді судових справ про відшкодування шкоди завданої малолітніми та неповнолітніми особами.

13. При дослідженні причинного зв'язку у деліктних зобов'язаннях, вчинених малолітніми та/чи неповнолітніми особами, суди повинні окремо звертати увагу та досліджувати фактичні обставини справи на предмет того, чи належить діяння малолітніх та неповнолітніх осіб до лінійної послідовності об'єктивних факторів (подій щодо виховання, умов проживання, коло спілкування тощо), які призвели до завдання шкоди. Нормативний аспект повинен досліджуватися з огляду на висловлення судом оціночного судження на предмет того, чи був причинний зв'язок між шкодою та діянням малолітніх та неповнолітніх осіб достатньо вагомим щоб виправдати покладення на батьків (осіб, що їх замінюють, заклад освіти тощо) обов'язку відшкодувати завдану шкоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонов С. В. Цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю при наданні платних медичних послуг: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2006. 206 с.
2. Баранова Л. М., Сиротенко С. Є. Цивільно-правова відповідальність. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2004. Т. 1. С. 270–278.
3. Безклубий І. О. Запрошення до наукової дискусії про правову відповідальність. *Про українське право: часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка* / за ред. І. Безклубого. Київ, 2010. Частина V. С. 18–22.
4. Бірюков В. І. Відповідальність за шкоду, завдану малолітніми, неповнолітніми та недієздатними особами. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 12. С. 22–26.
5. Боброва Д. В. Зобов'язання із заподіяння шкоди. Цивільне право України. Підручник: У 2 кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 504–566.
6. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 272 с.
7. Боднар Т. В. Договірні зобов'язання як категорія цивільного права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2004. № 60–62. С. 73–75.
8. Бойко Г. І., Шутак І. Д. Поняття юридичної конструкції як засобу структурування правової інформації. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». 2014. Вип. 3. Т. 1. С. 9–13.

9. Болотна А. В. Сімейне неблагополуччя як фактор злочинності неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2020. №1 (46). С. 13–17.

10. Борисова Ю. Є. Підстави та умови деліктної відповідальності у цивільному праві України та США: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса. 2021. 217 с.

11. Борисова Ю. Є. Щодо поняття вини у римському приватному та сучасному цивільному праві України. *Сьомі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали міжнар. наук.- практ. конф., м. Одеса, 26 травня 2017 р. / упоряд. і відповід. ред. І.С. Канзафарова; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова; економ.-прав. ф-т. Одеса: Астропринт, 2017. С. 54–56.

12. Бурлака І. В. Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої без вини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2015. 21 с.

13. Бурлака І. В. До питання про суб'єктів відповідальності за шкоду, завдану особами, які не досягли повноліття. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_1_7 (дата звернення: 12.03.2023).

14. Водоп'ян Т. В. Фізична особа як сторона договірних зобов'язань в цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 20 с.

15. Водоп'ян Т. В. Особливості дієздатності малолітніх у цивільному праві України. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2013. № 2(8). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13vtvtpu.pdf> (дата звернення: 14.12.2023).

16. В Україні від початку року понад 30 неповнолітніх стали учасниками ДТП. URL: <https://espreso.tv/v-ukraini-vid-pochatku-roku-ponad-30-nerovnovolitnikh-stali-vinuvattsyami-dtp> (дата звернення: 21.11.2022 р.).

17. Відповідальність у приватному праві: монографія [І. Безклубий, Н. Кузнєцова, Р. Майданик та ін.]; за заг. ред. І. Безклубого, Київ: Грамота, 2014. 416 с.

18. Відповідальність батьків за прогули дітьми уроків. URL: <https://pon.org.ua/novyny/7571-vdpovdalnst-batkv-za-proguli-dtmi-urokv-sudova-praktika.html> (дата звернення: 15.11.2020).

19. Габаковська Х. Характерні особливості впливу римського права на правові системи Західної Європи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 855. С. 136–141.

20. Генеральна Асамблея ООН. Звіт Консультативного комітету щодо Міжнародного року молоді (Додаток A/36/215) (неопублікований) URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-06/THE%20STATE%20OF%20YOUTH%20IN%20UKRAINE%202019%20укр.pdf> (дата звернення: 21.09.2024).

21. Голубєва Н. Ю. Особливості відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2015. № 15. Том 2. С. 14–19.

22. Гопанчук В., Мироненко В. Ухилення батьків від виконання обов'язку щодо виховання дитини в умовах воєнного стану в Україні: складні життєві обставини чи підстава позбавлення батьківських прав. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v5_2022/12.pdf (дата звернення: 12.04.2024).

23. Горбась Д. В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб: поняття, способи, межі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 18 с.

24. Глиняна К. М. Особливості відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою. *Сучасний стан і перспективи розвитку сімейного права України в умовах адаптації до європейського права*: матеріали всеукр. кругл. столу (м. Одеса, 26 травня 2017 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2017. С. 12–14. URL: <http://hdl.handle.net/11300/7994> (дата звернення: 12.03.2023).

25. Глущенко І. В. Особливості суб'єктного складу в зобов'язаннях з відшкодування шкоди, заподіяної малолітніми чи неповнолітніми особами. *Multidisciplinární mezinárodní vědecký magazín «Věda a perspektivy»*. 2023. № 9(28). Р. 409–423.

26. Глущенко І. В. Справедлива сатисфакція як особлива ознака при компенсації (відшкодуванні) шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 65–68. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/14.pdf (дата звернення 03.12.2024).

27. Глущенко І. В. Неналежне виховання як ознака причинно-наслідкового зв'язку у заподіянні шкоди малолітніми та неповнолітніми особами. *Юридичний вісник*. 2023. № 4. С. 168–176.

28. Глущенко І. В. Поняття та система деліктних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Збірник наукових статей. 2006. Випуск XVII. С. 84–89.

29. Глущенко І. В. Відповідальність батьків за шкоду, завдану їхніми дітьми. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3(15). С. 117–120.

30. Глущенко І. В. Обсяг та спосіб відшкодування майнової шкоди, завданої неповнолітніми у цивільному законодавстві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Збірник наукових статей. 2005. Випуск XV. С. 66–72.

31. Глущенко І. В. Деякі питання відшкодування шкоди за участю малолітніх чи неповнолітніх осіб. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 15 грудня 2021 р.). Харків, 2021. С. 173–176.

32. Глущенко І. В. Компенсація моральної шкоди завданої малолітніми та неповнолітніми особами: питання гармонізації законодавства України. *«Globalization of scientific knowledge: international cooperation and integration*

of sciences» (13 жовтня 2023 року (Вінниця, UKR – Відень, AUT). 2023. С. 89–90.

33. Глущенко І. В. Окремі аспекти солідарної відповідальності малолітніх та неповнолітніх осіб за завдану ними шкоду. «*Global science: prospects and innovations»*: The 5th International scientific and practical conference (December 28–30, 2023) Cognum Publishing House, Liverpool, United Kingdom. 2023. 1042 p., P. 942–945.

34. Гнатів О. Б., Паламар С. Б. Особливості відшкодування шкоди, спричиненої неповнолітніми особами. *Наука і техніка сьогодні*. 2023. № 12 (26). С. 40–49. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/7004/7044> (дата звернення: 03.02.2024).

35. Грабовська Г. М., Бойко О. О., Особливості відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою. *Молодий вчений*. 2021. № 4 (92). С. 98–101.

36. Гринько (Русу) С. Д. Вітчизняна концепція деліктних зобов'язань. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1 (41). С. 287–294.

37. Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція. монографія; за наук. ред. Є. О. Харитонов. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. 724 с.

38. Гринько С. Д. Ноксальна відповідальність за законодавством Франції, Німеччини та України: порівняльно-правовий аспект. *Форум права*. 2009. № 1. С. 117–122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2009_1_20 (дата звернення 21.09.2023).

39. Гринько С. Д. Деліктоздатність неповнолітніх фізичних осіб за цивільним законодавством України та зарубіжних країн: порівняльно-правовий аналіз. *Часопис цивілістики*. 2015. Випуск 19. С. 158–165. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/52e87245-aacc-4fd1-959d-2a24dcdf11b9/content> (дата звернення: 12.01.2025).

40. Дутко А. О. До питання про основні вимоги до юридичних конструкцій. *Університетські наукові записки*. 2009. № 4 (32). С. 16–19.

41. Дрішлюк А. І. Важливість судової практики при вирішенні спорів про відшкодування шкоди. Відшкодування моральної шкоди: коментар, законодавство, судова практика: бюлетень законодавства і юридичної практики України / (за заг. ред. М. К. Галянтича). Київ: Юрінком Інтер, 2013. № 7. 284 с.

42. Європейський суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В. Г. Буткевича. Київ: Ред. журн. «Право України», 2011. Дод. до журн. «Право України». Вип. 2. Стаття 2 ЄКПЛ. «Право на життя»: у 3 кн. 2011. Кн. 1. 1164 с.

43. Єрмоменко Г. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова. редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 1998. Т. 1. 744 с.

44. Єфремова І.І. Право на відшкодування моральної шкоди: проблеми реалізації. Проблеми цивільного права та процесу. Харків. 2018. С. 145–148 URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_05_2018/pdf/44.pdf (дата звернення: 15.09.2024).

45. Завальна Ж. В. Щодо питання про юридичну природу зобов'язання. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 147–150.

46. Завальний А. М. Юридичні факти в сфері здійснення правоохоронної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. 22 с.

47. Загородній С. А. Актуальні проблеми виникнення цивільно-правової відповідальності. *Право і безпека*. 2011. № 1. С. 226–230. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Pib_2011_1_51 (дата звернення: 12.04.2024).

48. Заїка Ю. О. Українське цивільне право: навч. посіб. Київ: Істина, 2005. 312 с.

49. Зінченко О. В. Юридичні конструкції: класифікація та значення у процесі пізнання правових явищ. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 55–58.
50. Зобов'язальне право: теорія і практика: навч. посіб. [для студ. юрид. вузів і ф-тів] / за ред. О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 910 с.
51. Зозуляк О. І. Реалізація цивільної правосуб'єктності юридичних осіб у договірній формі. Івано-Франківськ: Нова зоря. 2012. 216 с.
52. Ілійчук Л. Сімейне неблагополуччя як передумова девіантної поведінки неповнолітніх. *Обрії*. 2013. № 1 (36). С. 16–18.
53. Карнаух Б.П. Причинний зв'язок у деліктному праві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Харків. 2024. 463 с.
54. Карнаух Б. П. Непевний причинний зв'язок: новий виклик для деліктоного права. Модернізація цивільно-правової відповідальності. *Матвеевські цивілістичні читання: матеріали міжн. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 18 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. С. 78–80.
55. Карнаух Б. П. Шанси і реальні можливості як об'єкти захисту в деліктному праві. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присв. 96-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна* (м. Харків, 21 трав. 2021 р.). Харків: ХНУВС, 2021. С. 222–224.
56. Карп (Глущенко) І. В. Умови відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Збірник наукових статей*. 2004. Випуск XIV. С. 112–118.
57. Карабань Я. А. Поняття зобов'язання за цивільним правом України. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. Серія: Правознавство. 2013. Т. 18. Вип. 1 (18). С. 22–29.
58. Калінюк А. Л. Відповідальність вітчима, мачухи як презумпція сімейного права. *Актуальні проблеми держави та права*. 2020. № 86. С. 95–100. URL: [https:// doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2410](https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2410) (дата звернення: 12.07.2024).

59. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 453 с.
60. Канзафарова І. С. Неправомірна поведінка як умова цивільно-правової відповідальності. *Держава і право*: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 23. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. С. 227–231.
61. Кедрова Н. А. Формування зобов'язальних правовідносин у Стародавньому Римі. *Актуальні проблеми політики*. 2007. Вип. 32. С. 204–209.
62. Кидалова А. Обов'язки та права батьків щодо виховання та розвитку дитини: окремі проблеми. *Право України*. 2004. № 3. С. 88–91.
63. Ківалова Т. С. Цивільно-правова недоговірна відповідальність як вид юридичної відповідальності. Відповідальність у приватному праві: монографія [І. Безклубий, Н. Кузнецова, Р. Майданик та ін.]; за заг. ред. І. Безклубого, Київ: Грамота, 2014. 416 с.
64. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти): монографія. Одеса: Юридична література, 2008. 360 с.
65. Кількість справ за неналежне виконання батьківських обов'язків збільшилася на 66%. Опендатабот. URL: [<https://suspilne.media/147227-kilkist-sprav-za-nenalezne-vikonanna-batkivskih-obovazkiv-zbilsilasa-na-66-opendatabot/>] (дата звернення: 12.04.2024).
66. Кобилянська Т. Типологія сімей за різними ознаками. Зб. наук. праць. Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. 2018. Вип. 2. С. 131–142.
67. Коваленко І. А. Цивільно-правова відповідальність осіб із вадами волі. Монографія. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 180 с.

68. Кожевникова В. О. Теоретико-методологічні засади обмеження особистих немайнових та майнових прав суб'єктів сімейних відносин: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2016. 512 с.

69. Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 12.03.2023).

70. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 12.03.2025).

71. Конвенція про права дитини. Офіційний переклад надісланий листом МЗС №72/14-612-138441 від 16.11.2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 14.03.2023).

72. Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (Відень, 1980). Веб-сайт Комісії ООН з права міжнародної торгівлі. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/salegoods/conventions/sale_of_goods/cisg (дата звернення: 07.01.2025).

73. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. №254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.06.2023).

74. Кузнєцова Н. С. Вдосконалення механізму правового регулювання цивільних відносин в Україні. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства*: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті В. П. Маслова, 25 лютого 2011 р. Харків, 2011. С. 152–154.

75. Кравчук Д. В. Цивільно-правова відповідальність держави за шкоду, заподіяну приватним особам: дис. ... доктора філософії 081 «Право» 08 «Право». 2020. 186 с.

76. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 04.01.2025).

77. Левандовскі К. М. Правове регулювання субсидіарної відповідальності фізичних та юридичних осіб в Україні та Німеччині (порівняльно-правовий аналіз): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2012. 199 с.

78. Логвінова М. В. Зловживання батьківськими правами: постановка проблеми. *Вдосконалення правового захисту прав та основних свобод людини і громадянина: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та аспірантів (23 квітня 2010 р.)*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. С. 83–89.

79. Логвінова М. В. Протиправність поведінки батьків як структурний елемент цивільно-правової відповідальності батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми. *Корпоративне право в Україні: становлення та розвиток: матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції (26–27 вересня 2003 р.)*. Київ: НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2004. С. 332–343.

80. Лукасевич-Крутник І. С. Договірні зобов'язання з надання транспортних послуг у цивільному праві України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль. 2019. 502 с.

81. Луць В. В. Деякі аспекти правового регулювання договірних відносин у господарській діяльності. Розробка механізму правового регулювання договірних відносин у підприємницькій діяльності / за ред. академ. АПрН України В.В. Луця. Київ: НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2009. С. 105–112.

82. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності: Навч. посіб. 2-е вид. перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 576 с.

83. Луць В.В. Строки і терміни в цивільних правовідносинах: конспект лекцій спецкурсу. Львів: ЛДУ, 1992. 108 с.

84. Матвеев Г.К. Вибране. Київ, 2008. 600 с.

85. МакБрайд Д. Юридична сила рішень Європейського суду і справедлива сатисфакція. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004.

86. Мацелик Д. І. Суб'єкти адміністративного права: поняття та система. Ірпінь, Видавництво Національного університету державної податкової служби України, 2013. 342 с.

87. Методичні рекомендації Міністерства юстиції України щодо застосування цивільного законодавства про відшкодування моральної шкоди, 2015. URL: http://just.cg.gov.ua/web_docs/2950/2016/02/docs/Цивільне%20законодавство%20України%20про%20відшкодування%20моральної%20шкоди.pdf.

88. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект): монографія. Харків: Юрсвіт, 2008. 482 с.

89. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (цивільно-правовий аспект): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 464 с.

90. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2001. 20 с.

91. Москалюк Н., Слома В. Міжнародно-правові стандарти в сфері захисту прав людини та їх вплив на законодавство України. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 1 (29). С. 37–43.

92. Москалюк Н. Б., Слома В. М. Межі та обмеження здійснення цивільних прав. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 2 (30). С. 109–114.

93. Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин: монографія. Харків: Право, 2017. 392 с.

94. Надьон В. В. Елементи правосуб'єктності в цивільному праві. *Проблеми законності*. Харків, 2014. Вип. 125. С. 106–110.

95. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: у 4 т. / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. Т.3. Київ: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2005. 928 с.

96. Науменко Ольга. Форс-мажор у договорах: підводні камені. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/forsmazhor-u-dogovorah-pidvodni-kameni.html> (дата звернення: 16.04.2024).

97. Оніщук О. М. Поняття та ознаки зловживання батьківськими правами. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 58–61.

98. Оніщук О. М. Зловживання батьківськими правами: теоретико-правові засади: монографія. Київ: Видавництво Право, 2021. 208 с.

99. Орач Є. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права. Київ, 2000. 236 с.

100. Організація Об'єднаних Націй. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%9E%D0%B1%27%D1%94%D0%B4%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9 (дата звернення: 11.02.2024).

101. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. 524 с.

102. Отрадна О. Поняття та функції деліктних зобов'язань у праві США. *Юридична Україна*. 2010. № 5. С. 53–56.

103. Отрадна О. О. Механізм цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 501 с.

104. Отрадна О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 328 с.

105. Отрадна О. О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 240 с.

106. Отрадна О. О. Причинно-наслідковий зв'язок у принципах європейського деліктного права: перспективи застосування в Українській

правозастосовній практиці. *Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 8 червня 2018 року / за ред. проф. Р.С. Мельника, відпов. ред. к.ю.н. Л. Ю. Малюга. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 380 с.

107. Паліюк В. П. Особливості застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод: навчально-практичний посібник. Миколаїв: Атол, 2003. С. 354-362. URL: [http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9608/Paliiuk%20354 362.pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9608/Paliiuk%20354%20362.pdf?sequence=1&isAllowed=y) (дата звернення: 12.11.2022).

108. Печений О. П. Прострочення виконання договірною зобов'язання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2002. 21 с.

109. Пендяга Г. Л. Відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2008. 15 с.

110. Пендяга Г. Особливості правової природи та застосування спеціальних деліктів у цивільному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. №3. С. 57–60.

111. Пленюк М. Д. Строки і терміни у договорах про виконання робіт (цивільно-правовий аспект): монографія. Київ: Ред. журн. «Право України», 2013. 140 с.

112. Пленюк М. Д. Юридичні факти і правові умови у механізмі регулювання договірних зобов'язань. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 4. С. 172–176.

113. Пленюк М. Поняття юридичного факту в доктрині цивільного права: історія і сучасність. *Юридична Україна*. 2014. № 11. С. 58–62.

114. Прокопов Д. Є. Ф. К. фон Савін'ї та витоки історичної школи права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 143–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2013_1-2_17 (дата звернення: 12.03.2024).

115. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень: Закон України від 05.06.2012 р. № 4901-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17#Text> (дата звернення: 12.06.2023).

116. Про виконавче провадження: Закон України від 22.07.2016 р. № 1404-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення: 14.05.2023).

117. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 02.12.1997 р. № 671/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.05.2023).

118. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 14.08.2022).

119. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 р. № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 06.03.2025).

120. Постанова Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 684 «Про затвердження Порядку введення обліку дітей дошкільного, шкільного віку та учнів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.08.2020).

121. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками» від 29 грудня 1992 р. № 14 із змінами і доповненнями, внесеними постановами Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1997 року № 3, від 3 грудня 1997 року № 12, від 25 травня 1998 року № 15, від 24.10.2003 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-92#Text> (дата звернення: 12.07.2023).

122. Постанова КІС ВС від 24.05.2023 року у справі № 179/363/21. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Pract_mor_shkodi_2023_06_17.pdf (дата звернення: 12.02.2025).

123. Постанова ОП КЦС від 05.12.2022 року у справі №214/7462/20. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=108238968&red=1000032daa6653730ef45753cadbf0a27c39b6&d=5> (дата звернення: 04.08.2024).

124. Постанова ВП ВС від 09.11.2022 року у справі № 372/1652/18, URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Pract_mor_shkodi_2023_06_17.pdf (дата звернення: 14.10.2024).

125. Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, затвердженого Наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерства соціальної політики України 10.09.2012, № 955/557, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 20.09.2012 р. за № 1629/21941. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12#Text>

126. Практична рекомендація Вимоги щодо справедливої сатисфакції. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/PD_satisfaction_claims_UKR/ (дата звернення: 24.10.2023).

127. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 20.12.2021 р.).

128. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення: 12.07.2022 р.).

129. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 21.11.2023).

130. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон

України від 13.01.2005 р. № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text> (дата звернення: 23.04.2022).

131. Резніченко С. В., Церковна О. В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди: теорія і практика: монографія. Одеса: ОДУВС, 2009. 188 с.

132. Ременяк С. Я. Відшкодування шкоди, завданої малолітніми особами за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2008. 265 с.

133. Резник Г. О. Поняття та обсяг дієздатності неповнолітніх осіб в Україні та зарубіжних країнах. *Юридична Україна*. 2010. № 9. С. 82–83.

134. Рішення Дунаєвецького районного суду Хмельницької області № 2/674/55/23 від 15.03.2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109622237>.

135. Рішення Європейського суду з прав людини від 27 липня 2004 р., судова практика «Ромашов проти України» № 67534/01. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_227#Text (дата звернення: 27.10.2022).

136. Рішення Європейського суду з прав людини від 15.10.2009 у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України». *Офіційний вісник України*. 2010. № 13. Ст. 651.

137. Рішення Судової палати з розгляду цивільних справ Верховного Суду від 9 листопада 2016 р., судова практика № 6-1575цс. URL: https://protocol.ua/ua/vsu_pidstavoyu_dlya_styagnennya_moralnoi_shkodi_e_delikt_zaporushennya_dogovoru_moralna_shkoda_ne_styaguetsya/ (дата звернення: 27.10.2022).

138. Рішення Снігурівського районного суду Миколаївської області від 19.10.2010 р. Справа № 2-638/2010 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/11849460> (дата звернення: 22.05.2022).

139. Рогач О. Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. Ужгород: Ліра, 2011. 368 с.

140. Рогач О. Я., Алексій Р. В. Феномен зловживання правом та зловживання свободою договору: порівняльно-правовий аналіз. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 261–271.

141. Розвиток та формування особистості. URL: <https://studfile.net/preview/9944716/> (дата звернення: 12.02.2024).

142. Розвиток і вікова періодизація дітей та підлітків у психології. URL: <http://multycourse.com.ua/ua/page/16/93> (дата звернення: 14.02.2024).

143. Серьогін С. Ю. Критерії визначення меж здійснення особою суб'єктивних прав. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 116 (Ч. 1). С. 136–142.

144. Сімейний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.

145. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. І. В. Жилінкової. Харків: Ксилон, 2008. 855 с.

146. Скиданов К. В. Воля і волевиявлення в правочині: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 20 с.

147. Слома В. М. Поняття зобов'язань у цивільному праві. *Юридичний вісник*. 2016. № 1 (38). С. 123–128.

148. Слома В. М. Види множинності осіб на стороні боржника у цивільно-правовому зобов'язанні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 2. С. 68–71.

149. Сліпченко С. О. Римське приватне право в таблицях / С.О.Сліпченко, Р. Б. Шишка; Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2001. 252 с.

150. Соколовська Ю. В. Учасники підприємницьких товариств як суб'єкти цивільно-правової відповідальності у корпоративних відносинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2019. 260 с.

151. Справа № 561/127/2. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103724489> (дата звернення: 12.02.2024).

152. Справа № 484/2598/17 від 19.01.2018 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/71669142> (дата звернення: 25.05.2022).

153. Справа № 599/513/24 від 28 березня 2024 року.
URL:<https://reyestr.court.gov.ua/Review/117955738> (дата звернення: 15.09.2024).

154. Справа № 389/425/15-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/45946460> (дата звернення: 18.09.2024).

155. Справа № 548/2158/14-ц від 12 березня 2015 року.
URL:<https://reyestr.court.gov.ua/Review/43144990> (дата звернення: 12.05.2024).

156. Справа № 539/409/18 від 14 травня 2020 року. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/89307078> (дата звернення: 12.03.2024).

157. Справа № 729/408/20 від 01.09.2020 р. URL:
<https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/91492484/> (дата звернення: 12.10.2024).

158. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. Київ: Алерта: КНТ: Центр учбової літератури, 2008. 184 с.

159. Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення: монографія. Київ: Арттек, 2020. 479 с.

160. Судова влада України. URL: <https://court.gov.ua/> (дата звернення: 15.11.2024).

161. Судова влада України. URL: <https://court.gov.ua/> (дата звернення: 25.11.2024).

162. Тімуш І. С., Коваленко І. А. Цивільно-правова відповідальність неповнолітніх після набуття ними повної цивільної дієздатності та батьками, позбавленими батьківських прав. *Юридична наука*. 2014. № 9. С. 29–34.

163. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини: Навчальний посібник. Одеса: Фенікс, 2008. 304 с.

164. Церковна О. В. Особливості випадку та непереборної сили як підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. №3. С. 95–97. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2015/3/31.pdf> (дата звернення 03.03.2025).

165. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2007. Т. І. 480 с.
166. Цивільне право України: підручн.: у 2 т.: Т. 2 / Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 552 с.
167. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 1. 656 с.
168. Цивільне право: підручник: у 2-х т. за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Х.: Право, 2011. Т. 2. 816 с.
169. Цивільне право України: підручник / За ред. проф. Бошицького Ю. Л. та проф. Шишки Р. Б. (кер. авт. кол.), Загальна частина. Київ: Видавництво Ліра-к, 2013. 760 с.
170. Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання. Підручник /за заг. ред. Бичкової С.С. Київ: КНТ, 2008. 498 с.
171. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 20.02.2022).
172. Цивільний кодекс Української РСР 1963 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text> (дата звернення: 21.11.2023).
173. Черняк О. Гармонізація законодавства ЄС в сфері відшкодування шкоди, завданої неповнолітніми особами. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 3 (35). С. 124–129.
174. Чорна Ж. Л. Відповідальність за шкоду, завдану неповнолітніми, у цивільному праві України. *Університетські наукові записки*. 2015. № 55. С.51–58.

175. Чорна Ж. Л. Особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. Вип. 314. С. 98–103.

176. Чувакова Г. М. Фактичний склад у механізмі дії права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 114–118.

177. Шигапова Е. Аспекти відшкодування моральної шкоди в практиці Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 104–108.

178. Шевченко Я. М. Характеристика особливостей психіки неповнолітніх та їх вияв при вчиненні майнових правопорушень. Дієздатність і осудність дітей. *Вісник Київського університету*. 1962. № 5. Вип. 1. Серія економіки та права. С. 95–98.

179. Шемшученко Ю. С. Відповідальність юридична. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2007. С. 105–111.

180. Шуміло А. Міжнародна система захисту прав людини: навч. посібник. Київ: ФОП Голембовська О. О., 2018. 168 с.

181. Шишка Р. Б., Шишка О. Р. Цивільно-правові відповідальність та деліктне зобов'язання. *Університетські наукові записки*. 2012. №1(41). С. 271–280.

182. Щодо розроблення статуту закладу середньої загальної освіти. Лист Міністерства освіти і науки від 23.04.2019 року № 1/9-269. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/661687ee715c0986813619.pdf> (дата звернення: 14.05.2023).

183. Яроцький В. Л. Нормативно-організаційній самоорганізаційні засади правового регулювання цивільних відносин. *Проблеми законності: Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 100. С. 121.

184. Яроцька М. В. Кількісні та якісні характеристики елементного наповнення юридичного складу як підстави виникнення майнових цивільних

правовідносин. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юрид. науки. 2017. Вип. 6. Т. 1. С. 97.

185. Abadinsky H. Law and Justice: An Introduction to the American Legal System. New York: Prentice Hall, 2007. 480 p.

186. Bürgerliches Gesetzbuch. URL: <http://dejure.org> (дата звернення: 25.10.2023).

187. Burnard v. Haggis. English reports. 2000. № 143. P. 351–360.

188. Knapp V. Nektene uvahy o odpovednosti v obcanskem pravu. Stat a pravo. 1956. № 1. P. 79, 81.

189. Fortiii Jane. Children's rights and the developing law. London. 1998. p. 82. URL: https://frg.org.uk/get-help-and-advice/what/child-protection/?gclid=EAIaIQobChMI05Hv6cfhggMVSAwGAB02-A9jEAAYASAAEgL8jvD_BwE (Access date: 23.07.2023).

190. Lay Organika 5/2000, de 12 de enero 2000, reguladora de la responsabilidad penal délos menores. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2000-641> (Access date: 23.05.2023).

191. Law of Georgia Civil Code of Georgia. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/31702?publication=131>.

192. Nezar A. Reconciling punitive damages with tort law's normative framework. *Yale Law Journal*. Yale, 2011. Vol. 121, № 3. P. 678–723. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/157779357.pdf> (Access date: 23.05.2023).

193. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of reference (DCFR). Full Edition. Prepared by the Study Group on a European Civil Code and the Research Group on EC Private Law (Acquis Group) / Ed. by Christian von Bar and Eric Clive. VI. Munich, 2009. URL : https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_ru

les of European private law -

Draft Common Frame of Reference DCFR .pdf (Access date:12.06.2023).

194. Salden Ake. Sweden: family counseling, the tortuous liability of parents and homosexual partnership. University of Louisville Journal of Family law. 1955. №33. P. 516. URL: <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=2422&context=articles> (Access date:12.04.2022).

195. The Principles Of European Contract Law 2002): European Union. URL: <http://www.internationalcontracts.net/international-law-documents/Principles-of-European-Contract-Law.pdf> (Access date:12.01.2022).

196. The European Group on Tort Law. Retrieved from. URL: <http://www.egtl.org/PETLEnglish.html> (дата звернення: 12.05.2024).

197. Principles of European Tort Law: Text and Commentary. Wein, NewYork; 2005. 282 p.

198. Loth, M. A. Corrective and distributive justice in tort law: On the restoration of autonomy and a minimal level of protection of the victim. Maastricht Journal of European and Comparative Law, 22(6). (2015). P. 788–811. URL:<https://doi.org/10.1177/1023263X1502200602> (дата звернення: 24.02.2025).

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Глущенко І. В. Причинно-наслідковий зв'язок – умова відповідальності батьків за шкоду, заподіяну малолітніми чи неповнолітніми особами. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. №4 (36). С. 114–118. DOI:10.35774/app2023.04.114

2. Глущенко І. В. Особливості суб'єктного складу в зобов'язаннях з відшкодування шкоди заподіяної малолітніми чи неповнолітніми особами. *Multidisciplinární mezinárodní vědecký magazín «Věda a perspektivy»*. 2023. № 9(28). Р. 409–423. DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-9\(28\)-409-423](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-9(28)-409-423).

3. Глущенко І. В. Справедлива сатисфакція як особлива ознака при компенсації (відшкодуванні) шкоди завданої малолітніми та неповнолітніми особами. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 65–68. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/14>

4. Глущенко І. В. Неналежне виховання як ознака причинно-наслідкового зв'язку у заподіянні шкоди малолітніми та неповнолітніми особами. *Юридичний вісник*. 2023. № 4. С. 168–176. DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2023.22>

5. Глущенко І. В. Поняття та система деліктних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Збірник наукових статей. 2006. Випуск XVII. С. 84–89.

6. Глущенко І. В. Відповідальність батьків за шкоду, завдану їхніми дітьми. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 117–120.

7. Глущенко І. В. Обсяг та спосіб відшкодування майнової шкоди, завданої неповнолітніми у цивільному законодавстві. *Актуальні проблеми*

вдосконалення чинного законодавства України. Збірник наукових статей. 2005. Випуск XV. С. 66–72.

8. Карп (Глущенко) І. В. Умови відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Збірник наукових статей.* 2004. Випуск XIV. С. 112–118.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Глущенко І. В. Деякі питання відшкодування шкоди за участю малолітніх чи неповнолітніх осіб. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 15 грудня 2021 р.).* Харків, 2021. С. 173–176.

10. Глущенко І. В. Компенсація моральної шкоди завданої малолітніми та неповнолітніми особами: питання гармонізації законодавства України. *«Globalization of scientific knowledge: international cooperation and integration of sciences»* (13 жовтня 2023 року (Вінниця, UKR – Відень, AUT). 2023. С. 89–90.

11. Глущенко І. В. Окремі аспекти солідарної відповідальності малолітніх та неповнолітніх осіб за завдану ними шкоду. *Global science: prospects and innovations: The 5th International scientific and practical conference* (December 28–30, 2023). Cognum Publishing House, Liverpool, United Kingdom. 2023. P. 942–945.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 51-75-75;
www.wunu.edu.ua; rektor@wunu.edu.ua; ідентифікаційний код за ЄДРПОУ 33680120

N 126-24/1261

11 серпня 2023р.

Проректор з науково-педагогічної
роботи Західноукраїнського
національного університету
Віктор ОСТРОВЕРХОВ

**про впровадження в освітній процес результатів дисертаційного
дослідження Глущенко Інни Володимирівни на тему «Відшкодування
шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами»**

Комісія у складі: завідувача кафедри цивільного права і процесу, д.ю.н., професора Лукасевич-Крутник І.С., доцента кафедри цивільного права і процесу, к.ю.н., доцента Бутрин-Боки Н.С., доцента кафедри цивільного права і процесу, к.ю.н., доцента Марценко Н.С. засвідчує, що основні положення та результати дисертаційного дослідження Глущенко Інни Володимирівни на тему «Відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право галузі знань 08 Право, впроваджені в освітній процес при викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право (Загальна частина)», «Цивільне право (Особлива частина)», «Актуальні питання цивільного права та процесу».

Наукові публікації Глущенко Інни Володимирівни закріплені як джерела у науково-методичних матеріалах дисциплін. Серед них:

1. Глущенко І. В. Особливості суб'єктного складу в зобов'язаннях з відшкодування шкоди заподіяної малолітніми чи неповнолітніми особами. Multidisciplinárny mezinárodní vědecký magazín «Věda a perspektivy». 2023. № 9(28).Р. 409-423.

2. Глущенко І. В. Справедлива сатисфакція як особлива ознака при компенсації (відшкодуванні) шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 9. С. 65–68.

3. Глущенко І. В. Неналежне виховання як ознака причинно-наслідкового зв'язку у заподіянні шкоди малолітніми та неповнолітніми особами. *Юридичний вісник*. 2023. № 4. С. 168–176.

4. Глущенко І. В. Причинно-наслідковий зв'язок – умова відповідальності батьків за шкоду, заподіяну малолітніми чи неповнолітніми особами. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 4 (36). С. 114–118.

5. Глущенко І. В. Деякі питання відшкодування шкоди за участю малолітніх чи неповнолітніх осіб. Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 15 грудня 2021 р.). Харків, 2021. С. 173–176.

6. Глущенко І. В. Компенсація моральної шкоди завданої малолітніми та неповнолітніми особами: питання гармонізації законодавства України. «Globalization of scientific knowledge: international cooperation and integration of sciences» (13 жовтня 2023 року (Вінниця, UKR – Відень, AUT). 2023. С. 89–90.

Завідувач кафедри цивільного
права і процесу
д.ю.н, професор

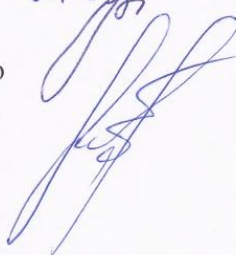
Ірина ЛУКАСЕВИЧ-КРУТНИК

Доцент кафедри цивільного
права і процесу
к.ю.н, доцент

Наталія БУТРИН-БОКА

Доцент кафедри цивільного
права і процесу
к.ю.н, доцент

Наталія МАРЦЕНКО

НАЦІОНАЛЬНА
АСОЦІАЦІЯ
АДВОКАТІВ УКРАЇНИ

UKRAINIAN NATIONAL
BAR ASSOCIATION
Lawyers association

«ПЕРША КОЛЕГІЯ АДВОКАТІВ УКРАЇНИ»

76018 м. Івано-Франківськ, вул. Незалежності, буд. 11, офіс 3, код ЄДРПОУ 43034174

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
аспірантки Західноукраїнського національного університету

ГЛУЩЕНКО Інни Володимирівни

на тему:

**«ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ МАЛОЛІТНІМИ ТА
НЕПОВНОЛІТНІМИ ОСОБАМИ»**

у роботі

**АДВОКАТСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ
«ПЕРША КОЛЕГІЯ АДВОКАТІВ УКРАЇНИ»**

Представлені висновки та пропозиції, отримані на основі комплексного дисертаційного дослідження аспірантки Західноукраїнського національного університету Глущенко Інни Володимирівни на тему «Відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами», поданої на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 Право, мають необхідний теоретичний та методологічний рівень, практичну значущість, є надзвичайно актуальними та використовуються у діяльності Адвокатського об'єднання «Перша колегія адвокатів України», зокрема під час формування позовних заяв про відшкодування шкоди, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами, позбавлення батьківських прав тощо, а також інших юридичних документів, в тому числі договорів, односторонніх правочинів, які стосуються майна малолітніх чи неповнолітніх осіб, що позитивно впливає на вдосконалення діяльності та роботи Адвокатського об'єднання «Перша колегія адвокатів України».

Голова

Керуючий партнер

Володимир БАНДУРА

Олена МАНЧЕНКО

ПАПЕРОВА КОПІЯ
ЕЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТАМІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ЗАХІДНЕ МІЖРЕГІОНАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ
МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇвул. Грюнвальдська, 11, м. Івано-Франківськ, 76018, тел./факс: (0342) 75-06-51
E-mail: info@if.minjust.gov.ua, web: http://pzmrujust.gov.ua, код ЄДРПОУ 43316386

від _____ № _____ На № _____ від _____

ДОВІДКА

Видана Глуценко Інні Володимирівні про те, що результати дисертаційного дослідження на тему: «Відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами» аспірантки Західноукраїнського національного університету Глуценко Інни Володимирівни використовуються у діяльності нотаріату Івано-Франківської області, мають важливе теоретичне і практичне значення для розробки проектів цивільно-правових угод предметом яких є догляд за малолітніми чи неповнолітніми особами, укладення від їх імені договорів (правочинів), тощо, мають важливе значення для роботи з клієнтами та розробки внутрішньої документації нотаріату.

Довідка видана для пред'явлення за місцем вимоги.

В.о. начальника управління

Іван ГРИНЮК

Ігор Белей (0342) 551998

АСУД "ДОК ІНФОР" з
Західне міжрегіональне управління Мінюсту
10.1-37/1208-25 від 20.06.2025
Підписував Гринюк Іван Васильович
Сертифікат:
3FAA9268358EC00304000004FE23200ED1ADB00
Дієльний з: 05.11.2024 00:00:00
Дієльний до: 04.11.2026 23:59:59

Західне міжрегіональне управління Мінюсту
10.1-37/1208-25 від 20.06.2025

ВЕРХОВНИЙ СУД

КАСАЦІЙНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД

вул. П. Орлика, 4-А, м. Київ, 01043, Україна, тел. (044) 591 10 00

e-mail: kks@supreme.court.gov.ua

Код ЄДРПОУ 41721784

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Глуценко Інни Володимирівни на тему:

«Відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами»

на здобуття ступеня доктора філософії

за спеціальністю 081 «Право»

Комісія у складі: судді Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Фоміна С. Б., судді Великої Палати Верховного Суду Стефанів Н. С., заступника керівника Апарату Верховного Суду – керівника секретаріату Касаційного кримінального суду Хім'яка Ю. Б., склала цей акт про те, що комісією розглянуто окремі результати дисертаційного дослідження аспіранта кафедри цивільного права і процесу Західноукраїнського національного університету Глуценко Інни Володимирівни на тему: «Відшкодування шкоди, завданої малолітніми та неповнолітніми особами», поданого на здобуття ступеня доктора філософії.

Комісія вважає, що отримані в результаті зазначеного дисертаційного дослідження висновки та пропозиції, які стосуються, зокрема, визначення обсягу та меж відповідальності суб'єктів за шкоду, завдану малолітніми та неповнолітніми особами, тлумачення та застосування норм відповідного законодавства у справах зазначеної категорії, є доцільними та належним чином обґрунтованими і можуть бути враховані під час здійснення Касаційним кримінальним судом вивчення судової практики відповідно до вимог статті 44 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Суддя Касаційного кримінального суду,
кандидат юридичних наук, доцент

Сергій ФОМІН

Суддя Великої Палати Верховного Суду

Надія СТЕФАНІВ

Заступник керівника Апарату
Верховного Суду – керівник секретаріату
Касаційного кримінального суду,
кандидат юридичних наук

Юрій ХІМ'ЯК

